

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

II Wata, 02 Yupa, 2022 marzo, Andahuaylas-Apurímac

ISSN:2810-8272

UYWANAKUYMANTA: IMAYMANA YACHAYKUNA WILLARINAKUY

José C. Arévalo Quijano / Aníbal Bellido Miranda / José Pardo Gómez /
Avelino Gonzales Contreras / Luis Mujica Bermúdez / Gavina Córdova Cusihuamán /
Jermani Ojeda Ludeña / Pablo Landeo Muñoz / Percy Borda Huyhua /
Sócrates Zuzunaga Huaita / Nataly Moścósó Cárdenas / Heberth Loa-Gonzales

UNIVERSIDAD NACIONAL
JOSÉ MARÍA ARGUEDAS

UNAYPACHA Rimanakuypaq

II Wata, 02 Yupa, 2022 marzo, Andahuaylas-Apurímac
ISSN:2810-8272

UYWANAKUYMANTA: IMAYMANA YACHAYKUNA WILLARINAKUY

**José C. Arévalo Quijano / Aníbal Bellido Miranda / José Pardo Gómez /
Avelino Gonzales Contreras / Luis Mujica Bermúdez / Gavina Córdova Cusihamán /
Jermani Ojeda Ludeña / Pablo Landeo Muñoz / Percy Borda Huyhua /
Sócrates Zuzunaga Huaita / Nataly Moscoso Cárdenas / Heberth Loa-Gonzales**

**UNIVERSIDAD NACIONAL
JOSÉ MARÍA ARGUEDAS**

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

II Wata, 02 Yupa, 2022 marzo, Andahuaylas-Apurímac

ISSN: 2810-8272

Unay pachamantañam qillqaq runakuna ruwasqankuta qawarichiyta munanqaku. Sapakamam yachasqankumanhinam qawasqankuta, riqsisqankuta, taripasqankuta ukusunqunpi kaqkunatapas rimanakuypaq qawarichiyta munachkarqanku unay pachapaq.

QISPICHIQ HUÑU:

Umalliq:

Luis Mujica

Puririchiq huñu:

José Carlos Arévalo (Unajma), Hilda Huayhua (Unamba), Olinda Suaña (Unajma), Vicente Torres (Unsaac), Wilmer Rivera (Unsch), Gavina Córdova (Unajma), Pablo Landeo, Jermani Ojeda (Universidad de Texas), Hipólito Peralta (Upch).

Hawa suyukunapi yachaq huñu:

César Itier (Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Francia);
Gustavo Solís (Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Perú);
Teófilo Laime (Universidad Nacional de San Andrés, Bolivia);
Lelia Inés Albarracín (Universidad Santiago del Estero, Argentina);
Yana Lucila Lema (Universidad de las Artes, Ecuador);
Carlos Molina-Vital (Universidad of Illinois, Urbana-Champaign, USA);
Félix Julca (Universidad Nacional Santiago Antúnez de Mayolo, Perú);
Serafin Coronel-Molina (Universidad de Indiana, USA).

Yanapaqkuna:

Erika Loa, Aníbal Bellido, Javier Leguía, Mery Salas, Yaneth Arévalo.

Allchaqkuna:

Gavina Córdova, José Pardo, Sergio Cuellar

Siqiq:

Erik Galindo Gárfias

© Universidad Nacional José María Arguedas

© Departamento Académico de Educación y Humanidades

© Escuela Profesional de Educación Primaria Intercultural

© Unaypacha.

© Grupo de Investigación de Conocimientos Andinos (GICA)

Tupana:

Jr. Juan Francisco Ramos N° 380. Andahuaylas – Apurímac.

Chaskiq: unaypacha@unajma.edu.pe / gica@unajma.edu.pe / quechuatinkuy@gmail.com

ISSN: 2810-8272

© Universidad Nacional José María Arguedas

Jr. Juan Francisco Ramos N° 380. Andahuaylas – Apurímac.

unaypacha@unajma.edu.pe / gica@unajma.edu.pe / quechuatinkuy@gmail.com

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2021-13808

Tiraje: 500 ejemplares. Abril 2022

IMPRESION ARTE PERU SAC

Jr. Orbegoso 249 - Breña.

contacto@impresionarteperu.com / 999 698 361

Lima-Lima

Qispichiqpa willakuynin: Qillqasqakunapa ima nisqamqa, sapa qillqaqpa makinpim tarikun.

PATACHAYNIN

Yaykuynin. 07
Luis Mujica

YACHAYKUNA

Papamanta. 11
José Carlos Arévalo Quijano

Waka uywaymanta. 17
Aníbal Bellido Miranda

Ayllupi uywanakuypi yachachinakuy. 25
José Pardo Gómez

Llaqtanchik ukupi yachasqanchikmanhina tiyakunapaq. 31
Avelino Gonzales Contrera

RIQSIYKUNA

Uywanakuy: huk niraqkunawan tiyay. 41
Luis Mujica Bermúdez

Qichwasimipa EIBpi puririyin 49
Gavina Córdova Cusihuamán

Wayrawasipi rimapakuq locutorkunamanta. 55
Jermani Ojeda Ludeña

Iñiykunamanta: kunanpacha warmakuna uywanapaq. 61
Percy Borda Huyhua

Quri-qullqiwan musuq Europa waynamanta runa 67
indiokunapa willknaman tikrakuq. Gerald Taylorpa
«Chuqi Amaru» cuentonmanta hamutay.
Pablo Landeo Muñoz

MUSYAYKUNA

Killapa kanchariyninpi. 75
Sócrates Zuzunaga Huaita

Sara chitachan qunqasqanmanta. 79
Nataly Moscoso Cárdenas

Saykusqam uywakuyini. 85
Heberth Loa-Gonzales

YUYAYRIYKUNA

Kampa shimita yarkanichi. Yana Lema Otavalo	95
Atuqpa chupan. Achka qillqaqkuna.	96
Pachapi kawsayninchik. Llamkana qillqa iskay. Achka qillqaqkuna.	97
Pharisa. Fidel Almirón.	98
Ñak'ariy. Arequipa: Municipalidad Provincial de Arequipa	99
Runasimi yuyaymanay <i>Belisario Sánchez Rojas.</i>	101

Yaykuynin

Iskay yupanpi, Unaypacha: Rimanakuypaq, qillqaqkunapa ruwasqanku qawarichiyta munaniku. Kay yupapim uywanakuymanta hamutaykunata, runapa ruwayninkunamanta qillqaqkuna qawarichinku.

Ñawpaqmantapacham runakunaqa maypipas tiyananpaq riqsiykunata, yachaykunatapas qispichirqanku. Pachamamawan, kawsaykunawan, uywakunawan riqsinakuspankum wiñayña uywanakunku.

Kunan pachakunapim runapas kkillanmanta, sapallanña tiyayta munan; chaytam individualismo sutiwan yachaqkuna sutichanku. Chaymi kkillanpi wichqakuy kasqa; wakin runata qunqayman churan utaq mana munaspa usuchinku utaq chakniqman churanku.

Chayraykum, kunan pachakunapi qillqaykunata hamutanapaqchurapakamunku. Manaraqmi chinkanraqchu ayniwan yanapakuspa kуска tiyay. Runapas sasachakuy pachakunapi wakcha kaqkunata manam qunqanchu. Covid-19 pachapipas runakunaqa yanapanakunkum.

Yachaykuna kallmapi: José C. Arévalo, ñawpaq ruwayta taripaspan imaymana papa kasqanta huqarimun; chaymanta Aníbal Bellido, imaynatas ñawpaqmantaraq wakakunata runakuna uywarqanku; hinataq José Pardo, ayllupi uywanakuyninmanta yachasqanmanhina qawarichin; qipanman Avelino Gonzales, llaqtakunapa tiyananpaq yachasqanmanta qillqaykamun.

Riqsiykuna kallmapi: Luis Mujica, imaymanatas huk niraq runakunawan tiyayta atichwan; hinataq Gavina Córdova, qichwasimi yachachinakuy ukupi imayna uywasqa kasqanta hamutarin; qipanman Jermani

---

Ojeda, wayrawasipi llamkaq runata yuyarispa churapakun; chaymanta Percy Borda, imaynatataq yachachiqkuna religiónta yachachinmanku; chaymanta Pablo Landeo, ñawpa waynakunamanta willakuyta qillqamun.

Musyaykuna kallmapi: Sócrates Zuzunaga, sumaqta willakun warminpa turin qusanpa makinpi wañuchisqa kasqanta; hinallataq Nataly Moscoso, warmapa uywasqan chitacha chinkasqanmanta qillqan; tukunapaq Hebert Loa, sasa qispichiy uywakuy kasqanmanta qillqan.

Yuyariykuna kallmapi: Atuqpa chupan Rewistam 7 yupa rikurimun, Pablo Ladeo umalliqnin kaptin; chaymanta wayna sipaskunapa qillqasqankuta riqsichiniku, wiñaypaq, kusa warmakuna. Chaymanta Fidel Almirón qillqaqpa ruwasqanta qawarichisun: Ñak'ariy hinallataq Pharisa maytukunata, Arequipa llaqtapi ruwasqa.

Luis Mujica Bermúdez
Umalliq

YACHAYKUNA

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

Papamanta

José Carlos Arévalo Quijano
Universidad Nacional José María Arguedas
jcarevalo@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay qillqapiqa papamanta willarikuy Wiñay-mantapacha laymikusunapi tarpusqa, llaqtanchikpipas. Papaqa runakuna yarqaymanta mana kanankupaq.

Sumilla: En este artículo se habla de la papa nativa y sus variedades, tubérculo nativo, que desde hace 8000 años ayudó a contrarrestar el hambre hasta la actualidad.

Yaykuynin

Rikcharichiytam atinanchik, lliw kawsay-ninchikwan tapukuspa, ¿imaynataqsi kasqa ñawpa ayllunchikkunapi papa uyway, tarpuy, waqaychay? Kay watakunakamam sapa chakrapi, laymikusunapi allin yachaykunawan, lliw markakunapi, antawaylla llaqtanpipas miski papata tarpuchkanku.

Taripaspaymi tarini. Yaqa pusaq waranqa (8000) watamantaraqsi qichwa suyupi, Perú, Bolivia, runa tiyaqkuna panchiktaqa sumaqta tarpusqanku; allinta qawaspa lliw ayllukuna mikunankupaq; yaqa pichqa waranqa niraq papakunas Perú suyupi tarikuchkanman.

Ñawpa Warikuna,
Inkakunas papataqa
laymikusunapi
tarpusqanku;
runakuna
yarqaymanta mana
kanankupaq...

Ñawpa Warikuna, Inkakunas papataqa laymikusunapi tarpusqanku; runakuna yarqaymanta mana kanankupaq: ima unquypas kay papakunata mana hapinanpaqqa allinta qatiparqanku. Kusi kusilla wiñamusqanmantapacha allinta qawaspa, hallmaspa, kutipaspa, uywakunapa akachanwan wanuspa sumaqta kawsaykunata qispichirqanku.

España runakuna hamurquspanku inkakunata, taytachaman iñichispanku, tarpuyninkunatapasp huk suyukunaman astayta, apayta ruwaykunku. Lliw tiqsi muyuman chayarqachispankuqa, aswan tarpuyta qallaykunku chay Europa suyukunapi yarqay manaña kananpaq, chaymantapacha sapinchakuspa aswan achka-achka ruruypi taripay ruwasqankumanhina panchiktaqa qispiykachinku.

Watakuna muyumusqanmanhina manañam wakinpapakunataqa tarpunkuñachu, pachamamas wañusqahinaña kachkan. Wakinchakrapillamkaqkuna fertilizante, pesticida sutiyuqkunawan chaqchusqankuwan papapa rurun qatqin.

Ñawpa watakunapi hinañachuqaya, miskinpas kanñachu; wakinpapa tarpuqkunaqa uywakunapa akachallanwan tarpurqanku, chaymi sumaqta rururqan. Waykupipas miskillañam karqan, manam ima miskipapas kachunachu karqan, aswanmi hinachallata mikukuna karqan.

Perú suyupim tukuy ima sasachakuykuna karqan, chayraykum wakinpapa tarpuqkuna layminkunata saqispa llaqtaman uraykamunku, tukuy kawsayninkunata qipiykukuspanku, chaypim chakrakunaqa purmarqun. Wakinkunam chala suyuman ripunku.

Hukkunañataq yunka suyuman illanku, llaqtan-pi wakchayarquspanku, yachayninkunata qipiykukuspanku, wakinqa violencia politicawan, 1980 watamantapacha ayqirispanku, papatarpuqkunaqa chinkarparin, wata muyusqanmanhina wakinsuyuchakunapiqa llakipakuypaq qiparqukunku.

Yaqa 30 watañan Centro Internacional de la Papa

**Ñawpa watakunapi
hinañachuqaya,
miskinpasp
kanñachu; wakinpapa tarpuqkunaqa
uywakunapa
akachallanwan
tarpurqanku,
chaymi sumaqta
rururqan.**

(CIP) taripayta, maskayta utqayman ruwan; chayraykum yaqa tawa waranqa (4000) papakunata uqarispanku, yanapachkanku, tukuy Perú suyupi tarpuyta qichwa papata, miski papakunata, musuqmanta lliw mikunanchikkunapi kananpaq, yarqaykuna chinkanapaq, allin mikusqa saksasqa kanapaq.

Huayana, Pomacocha markakunapim kunan watakunakama tukuy niraq papachakunata ayllukuna waqaychasqanku, kawsaykuna mana chinkanapaq; aslla-asllamantas watakuna muyusqanmanhina tarpusqanku; kay llaqtachakunapi huk patma Agro biodiversidad Perúpi paqarirparin, chaymi tukuy ima yanapay kay papa tarpuqkunapaq chayachkan.

Apukunata, pachamamata mañakuspankus Huayana, Pomacocha llaqtakunapi papa tarpuqkunaqa sumaq haywakuyta, tinkayta ruwaspanku papataqa tarpunku. Señakunata qawarispanku, mama killata qawaspanku, hinallataq ima unquykuna rikurirqamuptinpas, asnapakunata, qurakunawan, yakuwan chapuykuspankus unquykuna chinkanapaq hampinku.

Ruwaspankus takinku, sukanku kusikuywan unquypas ripukunanapaq; chaynallataq kawsaykuna musuqmanta llallinakuypi wiñayta qallaykun; chayta qawaspankus, papakunaqa qispinqa, mikunanchikpaq, nispanku.

**Papa tarpuqkunam
allpapas pisipanmi
yaqa kimsa, tawa
wata tarpuptiykuqa
ninku; chayman
chayarquspaqa
suqta, qanchis wata
samayta atin.**

Pumacochapis anqay papa allin kallpasapa wiñan; urukunapas mana yaykunchu; pepinillo papas aswan mana kallpayuq, llumpayta pararpariptinsi ismuyta qallaykun. Hinallataq duraznillo papapas llumpaytas ismun.

Aswanmi, sapa tarpuypi musuq papakuna rikurin. Papa tarpuqkunam allpapas pisipanmi yaqa

---

kimsa, tawa wata tarpuptiykuqa ninku; chayman chayarquspaqa suqta, qanchis wata samayta atin.

Chakmayta qallaykunku, musuq allpa kaptin: Qarikunas picowan chakitakllawan chakmanku, warmikunataq picowan yanapanku. Papa tarpunapaqqa allin qallpam kayta atin, chaymanhina papata churanapaq uywakunapa wanunwan tarpunku.

Warmikunam sapa kawsay huñuyipi «ñuqaykum muhutaqa akllaniku, qarikunaqa llamkanku chakmaypi, tarpuypi, hallmaypi, kutipaypi ima, chaynallataq warmikunaqa papa waytamusqanmanhina muhutaqa akllaniku», ninku.

Sutillam kallpasapa señalchata saqiniku, qasakunamantapas llusqinapaq; chaymi kawsay huñuyipi hatun papata, maltata, uchuyta ima akllaniku. Hatunta mikunapaq, rantikunapaq ima; malta papakunañataq muhupaq, uchuy papachakunañataq chuñunapaq.

Ayllukunapiqa lliwmi llamkanku, mikunankupaq papaqa watakamam aypanan. Mana tarpukuq ayllukunaqa, kawsay huqariy pachapi tarpukuq ayllukunata yanapakunku. Wakin mana llamkaq ayllukunaqa pallati ruwayman allasqankuña chakrakunata huñupayman rinku. Chaymi pipas yarqaymantaqa mana qipanmanchu, atispa mana atispapas kawsay taqinkuman huntachimunkupuni.

Kunan riqsisun, Huayana, Pmacocha ayllukunapi ima papakuna tarpusqankuta: Josefina, yana putis, putis, camotillo, yuraq chankayna, allqa wankayna, pasña papa, puka ñawi, pichki, yana pichki, puka suytu, yana suytu, yuraq suytu, yana llunchuy waqachiq, puka llunchuy waqachiq, yunqa qasiy, qasiwa, uqi qanchi, qanchis. Hinallataq, allqaysu, allqa chilliku,

**Mana tarpukuq
ayllukunaqa,
kawsay huqariy
pachapi tarpukuq
ayllukunata
yanapakunku.
Wakin mana
llamkaq
ayllukunaqa
pallati ruwayman
allasqankuña
chakrakunata
huñupayman rinku.**

---

uqi allqa chilliku, allqa wiñay, quwi sullu, wamanpa uman, anqas winkus, yuraq millqu, yana millqu, puka millqu, waqrillu, wachwapa qallun, yuraq sisa, allqa palta, yuraq sisa, allqa palta, san cristobal, qarpi, harina costal, qiqurani, anqas wayru, anqas murunki, puka murunki, qillu murunki.

Chaymantapas, anqas pepino, uqi pepino, yana pepino, allqa pepino, puka pepino, yuraq pepino, qunpis, puka qunpis, yuraq qunpis, kunkantullu, kuchi aka, kuchi pilu, duraznilla, llama sinqa, puka warmi, yuraq warmi, yana warmi, runa maki, pumapa makin, puka sunqu, siempre viva, yana imilya, allqa emilya, yutupa runtun, yuraq ruqi, uqi ruqi, ruqi, yuraq ruyru, yuraq palta waña, yuraq hila, yana maqtiku, allqa wali, amarilla, añil, atuqpa pichikun, awki, anqas punchu, chuklluyma.

Chaymantapas gaspar, runtus, sunchu, asnupa runtun, yana wuli, wankayna, maki, waña yana hila, waña yuraq hila, qala putis, andina, huamantanga, puka ñawi, puka pumapa makin, yuraq chuklluyma, sani imilla, murunki, qucha kaqas, yuraq maqta, yuraq uya, yana pasña, wanwa, waka waqra, imilla, yawar wayqu, waña yutupa runtun, kunturpa runkun, atuq papa, arqa papa, kuchillu paki, qillu runtus, sintuwi, qiqa papa, puka wayru, aritillu papa, chukuta, kuchi akan, yuraq warmi, pukruyma, yuraq lliklla, puyuwani.

**Allqa wiñay, quwi
sullu, wamanpa
uman, anqas
winkus, yuraq
millqu, yana millqu,
puka millqu,
waqrillu, wachwapa
qallun, yuraq sisa..**

Tukupanapaq, kay llaqtakunapiqa tukuy ima papakunam wiñan; aswanmi mana chinkachinachu, chaninchasunchik, yanapasunchik lliw papa tarpuqkunata, icha chayta ruwaspaqa mikupakuchwan watan watan, kawsachun papanchik, llaqtanchik manaña yarqaypi kananpaq.

Waka uywaymanta

Aníbal Bellido Miranda
Universidad Nacional José María Arguedas
abellido@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay waka uywaymanta qillqasqayqa, warma kasqay-mantapacha waka uyway yachasqayta yuyarisqaymi, chaynallataq uyakusqay taytappa wakakuna uyway yachayninkuna yachapachiwasqan, uywakuna uywanapaq yuyayniy chiqap huntapakunanpaq. Chaymi, Kay yachaykuna waka uywanaypaq sunquyta huntapachiwan, chaynallataq kay qillqasqata mastarini llapam ñawinchaqkuna riqsirinankupaq.

Sumilla: Lo escrito sobre waka uyway son los recuerdos de las experiencias vividas durante mi infancia en la crianza de las vacas, y algunos detalles son reforzados por mi papá, quien como criador de vacunos me profundizó con su información y conocimiento de las formas de criar a los animales. Este hecho me permitió fortalecer mi sabiduría para seguir promoviendo la crianza de los animales con mucha estima y para hacer conocer a los lectores de este ensayo.

Yaykuynin

...puquy killapim
chawana

wakakunata

michinku,

wakinkunañataqmi

chakrapa

kuchunkunapi

estacakunata

takarquspanku...

Paras llaqtapim yaqa lllapan ayllukuna waka uywayta yachanku, kikin llaqta ukupi asllatam uywanku, hatuskunapiñataqmi achkata uywanku

Waka uywayta munaspaqa, chaynallataq mirachinapaqpas allin uywaytam uywana lliwa mikunanmanta, yakunmanta chaynallataq allpa rumi kachintapas llaqwachina sapa punchaw mana qunqaspa. Kay uywakuna uywanapaqqa allin llampu sunquyuqmi kananchik, anchata ratawananchikpaq.

Paykunata uywaspankum sumaq kawsaypi tiyakunku

---

qichwapipas, sallqapipas, urqupipas, montepipas uywantin (mamantin taytaytinhina) kuskay kuska, parapipas wayrapipas, hanayman urayman purinku.

Chay kuyakuyninwanmi sumaq sutikunawan sutichaykuspanku sapakama wakankunata, turunkunata hinallataq uñankunapatas rikchayninta qawarispanku, yaqa runapas kanman hinataraq uywanakunku, kaykunawan sutichaspa: Chikwchiparacha, pillkacha, umaracha, aqchillacha, luwichucha, naranjitascha, purutillascha, kukulina, pasascha, chaynallataq turutapas sutinchanku: apu yayan, waylurcha, yayan machu, allpa ruruchiq; chaykunawan sutichaspa uywanakunku.

Puquy killapim chawana wakakunata michinku, wakinkunañataqmi chakrapa kuchunkunapi estacakunata takarquspanku chakinmanta wataykuspa qiwata rutuspa qaranku, (sunchuta, cebadillasta, trebolta, rupu qurakunata), chisinpaykamuptinñataqmi wasiman utaqmi kanchanman qatinku wakakunataqa; warmi, qari, warmakunapas qiwanta qipikuspan ñanñintakama wakankunataqa qaqcha qaqcharispa kaspi varillawan manchachispa waqranakuqkunata waqtaspa wakinkunaqa sumaqta takispa utaq rimapayastin qatinku, kayhinata nispa «mamalláy wawallaykikuna uywaq miskiqniki mikuchiq».

Turutañataqmi ninku «taytalláy churillaykikuna mikuchiq, pachachiq» nispanku qatintu. Wakin ayllukuna llamkaysapakuna allin uywayta uywanku, wakankunata purichinku qachun qachulla, kantaqmi chay alfalfa tarpuqkuna, chaynallataq lliwa waqaychaqkunapas; chaypaqmi qinchanku potrerota ima, unquykunamantapas hampirispa uywanku sumaq kuyakuywan.

**...waka uywaypi
huk ayllumanta
rantispankuqa,
waka llaqtanman
mana kutinanpaq,
rantiqnin apanku
qiwa / qachu
mikusqanta, wakapa
karka akachanta,
pampapi yupi
sarusqanta...**

...turupa
pukllayninta
yachapayaspanku,
kaspiman
ichiykuspankum
caballopas
kanmanhina
kanchanpa
kuchunkunata
muyunku,
qitinyaspanku...

Puquy killapim yaqa sapa punchaw paranraq intimunraq chaymi qachu mikunanta utqayllaman quñirirqachin, sichus chay quñi qachuta/pastuta waka mikurquptinqa wiksa punki hapirqunman.

Chaymi michiqninkuna wakataqa wichayninpaman sayachinku, chayna kaptinmi llikllawan utaq siqunwanpas punki wiksanpi waqtanku kakyankama, wakinkunañataqmi runapa ispayninta hillpunku / upyachinku wakapa qallunta chutarispanku.

Chaynata ruwachkaptinkun wakinpiqa wañurparin wiksa punkiwan, chaymi warmakuna utaq michiqninkuna aya takita takispanku waqaykunku wakapa sutinta rimaspanku, runamasinpas kanman hinarraq «*kunanqa tukurunchiki Chikchiparacha, piya uywawanqaku qanmi karqanki mamalláy chilanlla wachaq, puñunayki patapiqa uñallaykiñach waqay waqachkanqa*».

Chaynallataqmi waqanku qaqaman wichiukuptin utaq mayu apaptinpas. Qaqaman wichiukuptinmi nin «imaykitaq faltasurqanki ¡qachuykichu! ¡alfaykichu! ñawsachum karqanki mayuman pasaykunaykipaq? Mamalláy pitaq uywallawanqaku kunanqa» nispa. Chaynam chay waka kuyay uywayninpas.

Usyay killakunapiñataqmi waka chawanata chaynallataq yapuq turukunatapaspas uywanku chaki panqata qaraspanku. Chaytaqa sachakunapa hawanpi churanku sarata tipiyta tukurquspanku, chaynallataqmi cebada utaqmi trigota waqtayta tukurquspanku waqaychanku markakunata ruraspanku.

Kawsay uqariyta tukurquspankuñataqmi llapan uywankunataqa kachaykunku, chaymi sapallanku

---

munasqanmanhina wakakunaqa purikunku llapa uñantin; wakin ayllukunallañam chawana wakakunata qipachinku miskiq ruranankupaq.

Kantaqmi purun urqukunapi kkillanmanta wiñaq piña wakapas turupas; runa rikuriykuptinmi kallpayta qallarinku chupanta waqranta uqarispas, turuñataqmi runata rikuspa hichpallanpiña kaptinqa pampata qusnirichin, chakinwan aspispas waqan yaqapas runawanpas rimanmanhina «*hamuy kayman qaritukuq runa sipisqayki, kaypim kaynata waqraspay wañuchisqayki*».

Chaymi qarikunaqa aswan supay chiqnisqa kanku, kanmi piña waka turupas warmipa qatinallan, chaymi llaqtakunapi raymikuna kaptinqa caballokunallawan lazospanku urqumunku montepi, ichu urqupi kaptinpas.

Chaynallataqmi, chay waka uywaypi huk ayllumanta rantispankuqa, waka llaqtanman mana kutinanpaq, rantiqnin apanku qiwa / qachu mikusqanta, wakapa karka akachanta, pampapi yupi sarusqanta; chayta apaspankum kanchan patapi utaq curralnin pampa chawpinpi, qupuyninta ruraykunku, pampata uchkuykuspanku pampaykunku kukakintuyuqta; chay waka manaña mikunanman nitaq llaqtanman kutinanpaq.

Rantikuqninñataqmi chay wakapa chupanta kuchunku sunquchallanta «mana qullunanpaq, mana chinkanapaq, mana wañunanpaq, mana tukunanpaq» nispanku. Chaytam kanchan patapi uchkuspanku kuka kintuchantinta pampaykunku, tayta wamanipa sutinpi.

Achka wakakuna miraptinñataqmi mana pantanankupaq chay «waka llampuy» utaqmi ninkupas

**...kanmi piña waka
turupas warmipa
qatinallan, chaymi
llaqtakunapi
raymikuna kaptinqa
caballokunallawan
lazospanku
urqumunku
montepi, ichu
urqupi kaptinpas.**

«waka markay» nispa. Kay ruway qallarinanpaqmi ñawpaqtaqa chay mayordomo nisqan wakakunapa mikunan urquman chay wamani nisqanman yaqa chawpi tutata pari parismanta apanku: kuti, wayllur, aqa, vino, caña, miski rurukuna, kukakintu, kiwna chaynallataq achita nisqankunata.

Chaypim, chay waka takita takispanku, tinyata waqtaspanku waqrapukuqkunapas war war waryachinku takita qatipaspanku, chay waka llampuyyim llapan minkaynintin wakakunata rinrinpi cintachinku: waka kaptinqa wakapa ayrimanhina rinrinman cintachinku, chaymi inti killahinaraq chipipin.

Marka nisqantañataqmi siki ankanpi churanku, turumanñataqmi wasanpi cintata churanku, waytaman wataspanku, markatañataqmi hinanku mana unquykuna hapinanpaq, mana pantanakunanpaq churanku, chaynallataq yapuq turukuna alliq utaq ichuq kasqanta riqsinapaq.

Chay waka llampuyyim, wakakunapa chaynallataq uñakunapatapas rinrinta kuchunku, «chimpukuy» nisqanta ruranku; sapa ayllukuna sutichanku kaynata: Hawan punku, uran punku, pallqa, azote, llave, wayta, mati, cuchara, hawan sarsi, uran sarsi; kaykunatam ruranku chinkaptinpas wañuptinpas suwasqa kaptinpas riqsinankupaq. Kaynakunata ruraspankum llaqta ayllu masinchikkunaqa allin sumaqta kawsakunku.

**Hawan punku,
uran punku, pallqa,
azote, llave, wayta,
mati, cuchara,
hawan sarsi, uran
sarsi; kaykunatam
ruranku
chinkaptinpas
wañuptinpas
suwasqa kaptinpas
riqsinankupaq.**

Sachatahinam chulla uywallamanta achkaman mirachinku, wakin kanchakunapiqa michiqniyuqmi kanku, kikillanku utaqmi maskanku michipakuqta. Chaymi chay waka llampuy punchawpi takipayaspanku chay ayllu wakayuqkuna riqsikuyninta qunku chay waka michiqman, «wallqatam» qunku.

Chay wallqapim watanku rampu qaytupi nisperosta, quesota, ruyru uchkuyuq tantata, naranjata, huk miskikunatawan.

Chay michiqninkunam tiyanku mayordomopa waqtanpi waka llampuy tukunankama, tukuykuptinñataqmi aqata upyanku sara machkayuqta «pituta»; chayta tukuspanku pukllayta qallarinku waka turuta qatipaspanku; turupa pukllayninta yachapayaspanku, kaspiman ichiykuspankum caballopas kanmanhina kanchanpa kuchunkunata muyunku, qitinyaspanku; waqrapukukunapas war waryachinku, turu pukllaymanta takiqkunapas harawinku runa wañuqtahina.

Paqarisninñataqmi, uma hampita ruranku, chaypim espumillata upyanku. Chaytam ruwanku: aqata qunichinku chaymanmi yapanku runtuta, allpamankapi sachapa chapranwan qachiykuspanku, pusuqu pusuquykunankama; chaytam upyanku «wakapa pusuqun» nispanku; chawpi inti richkaptinñataqmi pukllanku llapan runakuna, uchuy hatun «waka chikuypi» «waka turuyypi» asikuyllapaqña.

Chisinpaytañataqmi ruranku «kuyaq pasayta», llapan ayllukunawan minkaqninkunatawan; chaypaqmi hatun mankapi mikuyta miskillataña yanunku, chay mikuytam qaranku allin sumaq kuyaqninman hatun putupi, aychasapata; mana kuyaq kaptinñataqmi uchuylla aychayuqta qaraykunku, warmakunamanpas uchuy aychayuqlata.

Sumaq kuyachikuqkuna mikuyta tukurquptinkum aqata tragota «quqawninpaq» nispanku llikllanpi qipiykachinku. Tinyata waqtaykuspanku takiykunku. Tukuyninman chayaspanku, kaynatam takinku:

...chaytam upyanku
«wakapa pusuqun»
nispanku;
chawpi inti
richkaptinñataqmi
pukllanku llapan
runakuna,
uchuy hatun
«waka chikuypi»
«waka turuyypi»
asikuyllapaqña.

Sumaq
kuyachikuqkuna
mikuyta
tukurquptinkum
aqata tragota
«quqawninpaq»
nispanku llikllanpi
qipiykachinku.
Tinya
waqtaykuspanku
takiykunku

Sunchucháy sunchuy,
imay punchawkamallaraq
tiyayllaraq tiyasun,
imay horakamallaraq
suchuyllaraq suchusun,
wakllañataq intipas,
killapas rikurirqamunqañam,
ñuqanchikqa liryayllaraq liryachkanchik,
urqu rumicha urqurullaway ripunay ñankamalla,
chaymantaqa wayrapas apallawanqam.

Kayhinatam chay waka uywaypi sapa ayllukunapi
ruranku.

Ayllupi uywanakuypi yachachinakuy

José Pardo Gómez
Universidad Nacional José María Arguedas
jpardo@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay qillqaqa taytakukuna mamakukuna willkankunaman imayna yachachiyninta willakun. Warmakunapa tukuy ima rurayninkuna qispisqanmanhina marzo killapi atisqankuta qawarichispa.

Sumilla: El presente ensayo recoge las formas de enseñar y aprender los conocimientos de generación en generación. Presenta las diferentes habilidades y destrezas realizadas en el mes de marzo.

Yaykuynin

Kay qillqasqapa riqsichikuyninqa ayllunchikmanta, ñawpaq pachakunapi warmakuna imayna yachachiyanta mastarikamuchkan. Chaykunatam kunan pachakunapi sarunchasqa kasqanrayku yuyarichiwanchik. Hinallataq lliw ayllukuna taytakukunamanta mamakukunamanta karuncharukunchikña, paykunawan manaña pipas rimanñachu, yachayninkunata qipamanña saqirqunchik.

Riqsirichiwanchik tukuy ima yachachiykuna qispichisqankumanta. ¿Pikunas yachachi q karqanku, imaynatas yachachi qku, ima killapitaqsi chay yachachiykuna apakurqan, imakunatas yachachisqanku? chaykunata yuyarichiwanchik; kay pachakunapi yachachi qkunaman minkarikunapaq.

Chaynallataq
warmapa
mamataytanpas
tukuy ima
mikunankuta
allchapunña
chay yachayman
taytakukunawan
wasinman
rinankupaq.

Chaynayá, sapa ayllupa yuyayninpi ña kamachisqaña watan watan machu taytakukuna hinallataq mamakukuna pawqar waray killapaq willkanku tukuy yachaykuna yachachinankupaq. Chaynallataq warmapa mamataytanpas tukuy ima mikunankuta allchapunña chay yachayman taytakukunawan wasinman rinankupaq. Chaykunatam kay qillqasqa maytuqa siqsirichiwason.

Ayllupi uywanakuypi yachachinakuy

Arí, musyasqanchikpihinam anchata riqsinchik, tukuy yachachinakuykunata ñawpaq mamataytanchikmanta qispichirqanchik, paykunapa willakuyllanwan. Tukuy ima kawsay yachayninchikman yaykumunanpaq, chaykunawan kawsaypi tukuy atiyta yanapanakunanchikpaq.

Chaymi paykunaqa chay tukuy yachayninkuta kurkunpi allinta puquchirqanku, lliw ayllunman yachachinankupaq. Chaynam karqa, machutayta payamama watapa risqanmanhina ima yachaykunatapas warma ayllunman willanankupaq kamachisqa; chayraykum paykunapa sapa wata yachasqa karqan marzo killapi willkankunata yachachiq pusanankupaq.

Chay killaqa manam yanqallachu tuparqa, aswanmi karqan chay hatun pukllayta tukuparquspa, guarda sutiyuq kawsayman tuparqan, chay killas pachamama, apukuna ima sunquchakun llapa warmakunapa umanpi sunqunpipas yachaykuna allin misminanpaq, chaynallataq machutaytapa payamamapa sunqunpas allin chaninchasqa suyan warmakuna yachachinankupaq.

**Ñawpaqmanta-
pacha lliw ayllu
kunakurqanku,
willkankunaman
wawankunaman
yachayninkuta
yachachinankupaq,
chaymanhina
paykunapas
yachayninkunata
allinta matipaspa
suyanankupaq.**

Yuyayniyuq machu payakunapa sunqun

Machupayakunaqa, tukuy ima yachayniyuqpunim tarikunku, chaymi ayllupi kamachisqahina qispisqa karqan, watapa risqanmanhinam paykunapa yachayninkunaqa ukunpi puqun, allin kallpasapa yachaynin, musyaynin tarikuspa yanapakunanpaq.

Chaynallataqmi, allin kawsayninkumanhina, yachasqankumanhina paykunaqa ayllupi allin riqsisqa karqanku; chaymi sapa machupayapa sunqunpi watan watan kawsasqankumanhina takyasqa achka yachaykuna paykunapapi karqan.

Paykunaqa, ayllunkupi allin riqsisqapunin tarikunku. Ñawpaqmantapacha lliw ayllu kunakurqanku, willkankunaman wawankunaman yachayninkuta yachachinankupaq, chaymanhina paykunapas yachayninkunata allinta matipaspa suyanankupaq.

Warmakunapa yachaynin

Marzo killa chayarqamuptinmi, taytaku mamakukuna qari warmi willkankunata hatusman pusanku ima yachaykunapas yachachinanpaq. Chaymi mamataytan qipichapunku tukuy ima mikunanta: hamkata, lawa kutakunata, charkita, chuñuta, kiwna maqlisqakunata, chayta yanukuspa machutaytata payamamata tiyapakunankupaq.

**Mamakum
warmikunata
yanuyta yachachin,
wasi pichayta
taqsayta, awayta,
uywa michiyta,
allin warmi kayta,
tukuy imakuna
rurayta.**

Chaypim warmakunataqa púsarquspanku, sapakama taytaku mamakuqa tukuy yachaykunata yachachin. Mamakum warmikunata yanuyta yachachin, wasi pichayta taqsayta, awayta, uywa michiyta, allin warmi kayta, tukuy imakuna rurayta.

Chaynallataq taytakupas qari warmakunata chakrakunaman pusan, chaypi tukuy ima

---

yachaykunata riqsichimun; kawsaypa wiñayninta, imayna llamkayta, qurakuna qurayta, wayrapa willakuyninta, mayupa willakuyninta, sallqa waka apukunapa kayninta, sallqa uywakunapa yachayninkunata.

Chakrapi samaykuspa, tukuy tuta hanaq pachapi tukuy ima quyllukunapa willakuyninta riqsunku, llamapa ñawin willakuyninta, suchupa willakuyninta, mayupa willakuyninta, yutupa, atuqpa, amarupa willakuyninta ima.

Chaymantaqa taytakupa wasinman kutipamunku, hinaspa taytakuqa tukuy ima qaripa rurayninta warmaman yachachin waraka simpayta, lazo, waska, riendas, hakima, fueite, chaykunata. Chuqllu panqa sillpasqawan chaykunataqa simpanku.

Chaymantataq, wasinpi willkankunataqa qarita warmita anchata kuyaykuspanku tukuy ima ruraykunata yachachinku: yanuyta, tutaraq hatariyta, wasi allchayta, uywakuna michiyta, pacha taqsayta, ayllu kuyayta ima. Chaymi warmakunaqa kay killataqa ancha yuyaywanña suyaqku.

Tayta mamapa warman suyaynin

Pawqar waray killa tukuykamam warmakuna machu taytanwan paya mamanwan tiyakunku, tukuy imata yachachistin. Chay killa tukurquptinmi mamataytan wasinman warmanta kutichimuq rin. Chaypim tukuy ima mikunata yanukuspanku mamataytanmanta warmantaqa chaskimunku ancha chiqap yachaykuna yachachimusqanmanta.

Warmakunaqa ña chay yachaykunataqa sunqunpiña apakunku, ruraykunatapas ruwastinña kanku. Warakata simpastin, awakunata awastin,

**Pawqar waray
killa tukuykamam
warmakuna
machu taytanwan
paya mamanwan
tiyakunku, tukuy
imata yachachistin.**

---

puchkakunata puchkastinña mamataytanpa
wasinmanqa kutipunku.

Kay yachachiykuna, qipa watakunaqa tukurqapunña.
¿Imarayku? yachay wasikuna kamachiqmi pawqar
waray killamanta yachaywasiman warmakuna
rinankupaq kamarpachikamun. Chaymantapacham
taytakupa mamakupa willkankunaman chiqap
yachachikuyninkuna qullurparinña.

Chaynallataq mamataytapas manaña musyanñachu
chay yachaykunata; qipaman lliw churarpanku,
warmakunapas yachachiq taytakukunataqa manaña
musyankunachu. Aswan paykunaqa celularwan
pukllayllapiña purichkanku. Chayna kaptinmi, kay
qipawiñay warmakunaqa ima rurakuytapas manaña
atinkuñachu.

Tukupaynin

Ñawpaq watakunaqa allin riqsisqam taytaku
mamaku yachayninwan karqanku.

**Kay
yachachiykuna,
qipa watakunaqa
tukurqapunña.
¿Imarayku?
yachay wasikuna
kamachiqmi
pawqar waray
killamanta
yachaywasiman
warmakuna
rinankupaq
kamarpachikamun.**

Ayllupi yachachiyqa watan watanmi machutaytapa
payamamapa makinpi karqan, paykunam huk
killallapi allin chanin yachayta warmakunamanqa
yachachirqanku.

Warmakunaqa qispirqanku tukuy ima rurayta
yachaspankum: waraka simpayta, lliklla awayta,
puchkayta, llamkayta, yanukuyta, taqsakuyta,
uywakuna uywayta, ayllupi allin kawsakuyta ima.

Chay yachaykunam warmakunataqa tukuy
kawsakuyninpi wañukunankama yanaparqan.

Kunan pachapi warmakunaqa manaña ima
yachaytapas taytakumanta nitaq mamakumanta

---

chaskinñachu; aswanmi karuncharqkun yachaykunamanta; chayraykum puñusqahina, wakchahina kawsakunku; llaqtanmanta yachaykunata qunqaspanku.

Kunan pachaqa, aswanmi karuncharqun ayllupi yachachinakuykunapas, chaymi qunqanakuyman ayllupura chayachkanchik.

Willakuyninwan yanapakuqkuna

- Gómez, Justo. (1980): Ayllupi yachachinakuspa kuyanakuypi kawsakuymanta. Marcobamba, Andahuaylasmanta.
- Pardo, Asunción. (1985): Willkan yachachiyanta willakuq. Andahuaylasmanta.
- Silvera, Victoria. (1985): Warmi willka yachachiykuna qispichiq. Ccallo Occo, Andahuaylasmanta.

**Chay yachaykunam
warmakunataqa
tukuy
kawsakuyninpi
wañukunankama
yanaparqan.**

Llaqtanchik ukupi yachasqanchikmanhina tiyakunapaq

Avelino Gonzales Contreras
Institución Educativa «Familia Sagrada» N° 55006
avelinogocon@gmail.com

Chumasqa: Kay qillqaqa llaqtakunapi runapura hawka kawsa-nankupaq kamachikuykunatam huñuchkan, imaymana pay-tanakuyninta allinchanankupaq, wananankupaq; hinaspa watan watan juicio mana purispanku, hawkalla tiyakuy maskanankupaq.

Sumilla: En este artículo se recoge las normas que aún existen y se practican para la solución de inevitables conflictos que surgen entre las personas de la comunidad, a fin de evitar largos procesos judiciales y alcanzar la paz.

Yaykuynin

Tukuy niraq sasachakuykunam sapa llaqtakunapi kachkan. Sasam kay pachapi, runa masinchikwan hawka kakuyman chayayqa; chaymi maypi kaspapas yuyaymanachiwaqninchikta, anyawaqninchiktapas maskanchik, astawan runapura chaqwaman maqanakuymanpas mana chayananchikpaq.

...kikin sapa llaqta
ukupi umalliqkuna
kuraq machu utaq
mamakunapas
kikinkupa
yachasqankuman-
hina chaqwaman
wichiq, ayllukunata
runakunatapas
sumaqta kunaspa,
anyaspa, yuyay...

Kay Perú suyupi justicia ruwaq yachayniyuq runamasinchikkuna kanmi. Paykunaqa manataqmi sapa llaqtamanqa chayankuchu, nitaqmi llaqtamasinchikkuna riptinpas allintaqa allinchankuchu, aswanmi watan-watan, killan-killan juezpa punkunpi muyupayachinku, chaypi purispan qullqinkutapas tukunku.

Chayraykum, kikin sapa llaqta ukupi umalliqkuna kuraq machu utaq mamakunapas kikinkupa yachasqankumanhina chaqwaman wichiq,

---

ayllukunata runakunatapas sumaqta kunaspa, anyaspa, yuyaymanachispa ima, mana punchaw-punchaw purichispalla, mana achka qullqillawan, llaqtamasinkuna hawka kanankupaq allinpachiyta yachanku, chay ruwaykunapa sutinqa justicia comunalmi.

Kikin llaqtanchikkunapi yachasqanchikmanhina, runapura ayllupura chaqwanakuy, ima qichunakuy utaq maqanakuy pas kaptin allinchayqa, Perú suyupa Mamannin Qillqakamachin (Constitucion Política) hinallataq achka tiqsimuyukunapa kamachiyninkunawanpas hawka kay aypanankupaq chaninchasqam. Chaymi, runaman, aylluman tupaqnin ruwanankuna, mana ruwanankunapas sapa llaqtapi yachasqanku kachkanraq.

Pachamamapa wawankunaqa sumaqta aylluchanakuksa, yanapanakuksa takyasqa hawka kananpaqmi. Sapa llaqtapim runakunapaqa ñawpaqmantapacharaq chaninchasqanku yachayninkumanhina tupaqnin derechonkuna kachkanraq. Ayllu llaqtapiqa imatapas llamkaspas, ruwaspa qawarinakuy kan. Sapa ayllu ukupipas hawka tiyakuytam munanku. Wasipura, ayllupura sumaqlata kuyaywan yanapanakuyta ruwanku, imatapas allinpaq ruwaspankuqa; riqsisqa, kuyasqa kanankurayku.

Hawka kanapaq ruwanakuna

Llaqtapi, sapa ayllupipas hawka kay maskanapaqmi, kay qatiq ruwanakuna kamachisqa kachkan:

- Llaqta umalliqkuna: Tukuy allin kamachiykuna, ruwaykuna, yachaykunapas riqsikuywanmi qawana.
- Huñunakuykunapi: Llaqta runa masinchikpa allin kananpaq llamkaykunaman mana wischu-

**Llaqta
umalliqkuna:
Tukuy allin
kamachiykuna,
ruwaykuna,
yachaykunapas
riqsikuywanmi
qawana.**

---

panakuspa sayarina.

- Sapa runa: Tukuy ima ruwanata yanapana, rimana, yachana, llaqta runakunapa hawka kayman chayananpaq. Kuisqa, chulla runahinalla, huk sunqulla sayarina. Hinataq, llaqtapa akllasqanmanhina mana manchakuspa, mana iskayrayaspa umalliq kayta chaskina.

Llaqtapi ayllupipas mana ruwana kamaykuna

Sapa ayllupi sumaq kuisqa takyasqa kayman chayanankupaqmi, mana ruwana kaq ruwaykunapaq kamachiykuna yachasqa; huñuspa, sumaqta hamutaspa, kamachinakuspa ima, ñawpaqmantapacha yachasqankumanhina churasqanku. Kaykunaqa, chaymanhina lliw allin purinankupaq, qasi kawsanankupaq:

- Warmiyuq utaq qusayuq kachkaspa waqrakuymanta manapuni yaykunachu, nitaq churiawatapas saqinachu, qunqanachu, aswan kuyaywan sumaqta huñulla uywanakuna.
- Qarita, warmita, payata, machuta, warmata, wayna sipastapas mana usuchinachu, mana yanqapuni kaminachu, nitaq maqanachu, aswan aylluchakuspa kawsana.
- Llaqtapa kaqninkunata hawa runaman mana aypunachu, aswanqa sumaqta qawaspa waqaychana.
- Runamasipa kaqninta mana suwakunachu, nitaq paykunawan chiqninakunachu, kaminakunachu, maqanakunachu. Manataqmni yanqakunata rimaspa ima pantaymanpas apanakunachu.

Ayllupi qasi kawsanapaq kamaykuna

Ayllupi kamaykunaqa ñawpaqmantapacha mamataytanchikpa yachachikuyninmi, qasi kawsakunankupaq, kunakuyninmi; allinta purispa,

**Qarita, warmita,
payata, machuta,
warmata, wayna
sipastapas mana
usuchinachu,
mana yanqapuni
kaminachu, nitaq
maqanachu, aswan
aylluchakuspa
kawsana.**

---

llamkaspa, imatapas ruwakuspa kuyasqa riqsisqa runa kayta yachanapaqmi:

- Wayna sipaswan kuskanchakuspa ayllu paqarichinanpaqqa wiqawnin watakuytas yachanan. Tukuy sasachakuykunamanta imayna llusqina kasqanta, kуска kawsaypi llamkakuyta allin ruwakuytapas, kuskamanta uywanakuna kasqanta.
- Warmipas qaripas yananpaq akllañanpaqqa, allintas qawanan: mayqin ayllupi wiñaq kasqanta, taksanmantapacha llamkakuq kasqanta, kikinpa kallpanwan kaqniyuq kay yachaq kasqantapas.
- Warmiqari kuskanchakuspa utaq uywanakuypipas hawka kanankupaqqa kay qatiq kamaykunam ñawpamantapacha churasqa kachkan: Kuyachikuq kay, riqsisqa kay, kuyapayakuq kay, llamkakuq munaq kay, wawachurin allin uywaq kay.

Sapa ayllupi warmakunapaq, wayna sipaspaq, mamataytapaqpas kay qatiq kamaykuna kantaqmi:

- Warmakunapaq: Mamataytanpa, payamamankunapa takyasqa runapapas simin kasuq; atisqanmanhina llamkaq, tukuy ima ruwakuypas yachaq.
- Wayna sipaskunapaq: Allin yuyaymanaq kananku; llamkakuq, mana yanqa rimaq, mamataytanku wakin ayllunkunapas kuyaq; kaqniyuq kayta yachaq, runamasinwan kuyachikuq, kuyapayakuq.
- Tayta mamapaq: Allinta rimanakuspa, kamachinakuspa sumaqta yuyaymanaspa ima sasachakuykunamantapas llusqisq; allin llamkaq, haykaqpas takyasqa kanapaq ruwakuy; churiwawanku allin uywaq, allin ñanpi churakuspa purichiq, ayllun kuyaq, llaqtan kuyaq.

**Warmakunapaq:
Mamataytanpa,
payamamankunapa
takyasqa runapapas
simin kasuq;
atisqanmanhina
llamkaq, tukuy
ima ruwakuypas
yachaq.**

Ayllu llaqtakunapiqa sumaqtam yuyaymananku «kay pacha anqaralla» kasqanmanta, ayninakuspa minkapipas llamkana kasqanmanta, mana llullakuspa uywanakuymanta, chiripipas wayrapipas kuska purina kasqanmanta.

Sasachakuy, mana allin ruway, chaqwanakuypas allinyachinapaq

Maypi kaspapas ayllu ukupiqa tukuy niraq sasachakuy, pantanakuy, chaqwanakuypas rikurinmi; chayraykum qari warminwan, warmakunawanpas allinchanapaq ruwaykunata yachananku.

Warmiqarita allinpachinapaq: Ima pantayman, mana allin ruwaymanpas wichiptionkuqa, qaripa utaq warmipa kuraq ayllun, kuskanchachiqnin, padrion utaq kuskanchakusqankupi garante kaqmi, sumaqta yuyaymanachin, kaqmanta mana pantanakunankupaq.

Chay anyayta tukuptinqa qunqurispankum pampachanakunku, kuraq anyaqpa makin churasqantapas chaskikunkutaqmi. Allinta yuyaymanaspa, rimanakuspa kuska yanantin purinankupaq. Sichus kikinkupura, anyaqninkupa yanapayninwan, mana allinchayta aypaptinkuqa, llaqta umalliqmi allinpachin.

**Kunay: Tayta
mamanmi sumaqta
tuta punchaw
kunanana ima
ruwayninpi,
rimayninpipas
mana pantayman
chayananaq.**

Churi wawakunata allinpachinapaq, allin ñanman churanapaq:

- Kunay: Tayta mamanmi sumaqta tuta punchaw kunanan ima ruwayninpi, rimayninpipas mana pantayman chayananaq. Machutayta, payamaman utaq marqariqninpas kunaytaq ruwanmi warmakuna allin qispinankupaq.
- Anyay: Imapipas warmakuna pantarquptinkuqa, tayta maman mana chayqa marqariqninpas,

---

utaq machutaytankupas wallpa waqay pachapi rikcharichispa, hatarichispa sumaqta anyanan. Chay anyayta tukuspam, sapa punchaw kawsakuyninpi yuyarispam wananankupaq, qunquriykachispa sumaq kuyayllawan makinta churan, hatallisqan waqtanawan.

Ayllupura pantanakuptinku allinpachinapaq kamachiy.

Runakuna, ayllukuna pantanakuspa llumpay chiqninakuyman mana chayanankupaqmi, llaqta umalliqkuna kamachikuykunata qispichinku.

- Tapuspa allinpanachiy: Sapakamata sumaqta tapuspam llaqta kamachiqkuna kallpawan yuyaymanachinku, rimanachinku; hinaspa yachasqankumanhina anyanku. Chaymi, umalliqkunapa ñawpaqninnkupi sapakama allinpanakunku, mana yapatawanpas pantanakunanpaq qunqurispanku pampachanakunku, riqsikusqanku. huchankumanhina qullqinpi utaq kawsayninpipas qupunankupaq kuskamanta kamachinakunku. Chaykamachinakuqankutaqa acta maytupi qillqanku. Acta qillqasqawan qipanku, hinaspa musuqmanta hawka kawsanku.
- Wananapaq: Imapas huchanmanta, pantayninmanta sasikunanpaq; huktawan mana wichinanpaqmi sinchita qaqchaspan, chay huchanmanta anyaspan actapi qillqata churanku; chayta waqllirqun chayqa justiciamanña apanakunku.
- Qupuy: Ima kawsaytapas uywa chaqun utaq mikurqun hinaptinmi yupaspa hayka kasqanmanhina qispisqataña sayachipunan.

Tukunapaq

Llaqtapi, sapa ayllupipas hawka kay maskanapaqqa,

...umalliqkunapa
ñawpaqninnkupi
sapakama
allinpanakunku,
mana
yapatawanpas
pantanakunanpaq
qunqurispanku
pampachanakunku,
riqsikusqanku.
huchankumanhina
qullqinpi utaq
kawsayninpipas
qupunankupaq
kuskamanta
kamachinakunku..

**Ayllu ukupi qasi
kawsanapaqqa
mamataytanchikpa
yachachikuy-
ninman,
kunakuynin-
manhina purispa,
ruwaspa riqsisqa
runa kayman
aypana.**

lliwmi mana wischupanukuspa, mana iskayrayaspa kamachikuykunata ruwana, riqsikuywan qawana, chaskinapas.

Ayllu ukupi qasi kawsanapaqqa mamataytanchikpa yachachikuyninman, kunakuyninmanhina purispa, ruwaspa riqsisqa runa kayman aypana. Warma, waynasipas utaq taytamama kaspapas, kuraq ayllupa simintam kasuna; kuyachikuyta kuyapayaytapas yachana, qipa wiñaykunatapas allin ñanman churanapaq.

Sapa llaqtakunapi kay kikinkupa kuisqa kuyaywan qasi hawka kawsanankupaq churasqanku kamaykunata huñuspa, yuyarispa imam, yachay wasimantapacha llaqta umalliqkunawan rimakuspa kallpanchana.

RIQSIYKUNA

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

Uywanakuy: Huk niraqkunawan tiyay

Luis Mujica Bermúdez
Universidad Nacional José María Arguedas
lmujica@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay qillqapiqa hukninkunawan uywanakuymantam riqsichin. Ñawpaqmantaraqñawrayrunakunasapakasqakanku, kikinmantasapanpaq qispichisqa kaptin ayninakuypas chinkasqanta hamutaywan qawarichin.

Sumilla: En este artículo se menciona las maneras de relacionarse con otros que son diferentes. Se reflexiona sobre el avance de del individualismo, que estaría incidiendo en la desaparición de la reciprocidad.

Yaykuynin

Liw llaqtakunapim ñawray runakuna tiyanku. Sapakamam atisqankumanhina unay pachakunamantaraq llaqtayaspanku munayninwan lliwta uywaspa runayachinku. Kawsaykunatam purun allpakunapi tarpuspanku sasata qispichinku. Kita uywakunatapas allillamanta ratachikuspa mirarinnanpaq uywanku.

Runakunapas
sapakama
hamutaspam
imaymana
yachaykunata
qispichinku.
Manayá pipas
hina kaqlatachu
hamutanku.

Perú suyupi, chayrayku, achka niraq runakuna sapa markapi, suyupipas, yachaykunata qispichispanku alli-allillamanta purun wayqukunapi, urqkunapipas uywastin tarpunku, wasichakuspanku aylluntin sapichakunku. Yunka suyupiqá huk niraqtam wasichakunku; qichwa suyupipas hinallataqmi huk niraqta wasichakunku.

Runakunapas sapakama hamutaspam imaymana yachaykunata qispichinku. Manayá pipas

---

hina kaqllatachu hamutanku. Warma runapas mamataytanmanta huk niraqmi; chaynam ñawray utaq imaymana runakuna sayarimun. Sapa runam, warmipas qaripas chullalla sunquyuq, chullalla ñiyniyuq, chullalla hamutayniyuq ima.

Wakin llaqtakunapiqa runapa ruwasqankunata, sayachisqankunata, qispichisqankunata latín simipi cultura (colere, cultum) ninku. Kay rimayqa uywaymi kanman; qichwa simipiqa imatapas uywawaqmi; uywata, kawsayta, wasita, mayuta, waytata, wawata ima. Chaymi, runapa allinman qispinapaq imatapas ruwayqa, uyway.

Uywasqakuna rikurimusqan

Ñuqamantaqa, uywayqa runapa munasqanmanhina imatapas allinta waqaychaspas, wiñananpaq, sumaqta mallwananpaq ima, qatichiymi. Chayna kaptinqa pipas, imatapas uywallanmanmi. Runakunaqa kasqanmantapacha tukuy imata ruwaspanku kawsanankurayku uywarqanku. Tiyaspankuñam kawsaychakunata, uña uywachakunata mikunankupaq, qali kanankupaq uywarqanku.

Chaymantañam, unayña tiyaspanku wasichakuytapas qallayqurqanku; pachakuna ruwaytapas; runapura qasilla tiyanankupaq patachakunku. Hinallataqmi, allpapi tiyaspaña tarpuytapas qallariykunku, hatun uywakunatapaspas chaquchaspanku.

Hinallataqmi, runakuna atisqanmanhina ruwaspalla imatapas riqsinku, yachapakunkutaq; chaykunawan yuyaymanayninpi takyachispa, yachaykunata churinkunaman riqsichispa, yachachispa ima, ruwaykunata qatipachin, mirarichintaq. Chayraykum nini, qatipayqa runapa ruwayllanmi; payllam imatapas sumaqta qawaspa, ruwaspa, qispichin.

**Uywakunapas
wawankunata
qatipanku, manayá
allin mallwayman
yaykunankupaqchu;
urpituqa
wawantaqa urpitu
kanallanpaqmi
wiñanankama
uywan.**

Uywakunapas wawankunata qatipanku, manayá allin mallwayman yaykunankupaqchu; urpituqa wawantaqa urpitu kanallanpaqmi wiñanankama uywan. Runañataq, churi wawankuta kikillanmanta purinanpaq, sayarinanpaq uywan. Runa kasqan-kuraykum musuq ruwaykunata ruwan, qispichin; allpakunapi tarpun, wasikunata hatarichin, chakrakunata allinchan imaymana kawsaykuna wiñananpaq.

Kunan pachakunapi, runaqa imaymanakunata ruwaspa runa kayninta uywachkanku. Hawa suyukunamanta imaymana ruwasqakunata apamuspanku allpakunata kallpachachinku, hinallataq qanrayachinkupas. Musuq ruwaykunata allinpaq, mana allinpaqpas apamunku.

Allpa tarpuqkunaqa musuq wanukunawan churaspa sumaqta ruruchinku hawaman apanankupaq, rantikunankupaq. Chaysi, allpakunata unquq-yachinku, kallpan qulluyman apanku; uña kawsaychakunatapas sipirquptinku hatun unquykuna kaptinqa manaña harkanñachu.

**... llaqta
runakunaqa,
upallalla sunqunpi
waqaychaspas
mancharisqahina
tiyanku. Wakin
runakunañataqmi,
hawa runapa
ruwayninta
qawaspanku ima
llamkaymanpas
churakunku.**

Chaymantapas, hawa runakuna llaqtakunaman yaykuspanku, chay llaqta runapa kawsayninta tikrachin. Chayta qawaspankum, llaqta runakunaqa, upallalla sunqunpi waqaychaspas mancharisqahina tiyanku. Wakin runakunañataqmi, hawa runapa ruwayninta qawaspanku ima llamkaymanpas churakunku.

Kunan pachakunapi imakunapas rikurimuchkan; hukman runakuna, hukman ruwaykuna, hukman ruwasqakunapas sayarimuchkan. Modernización sutiyuq llaqta runakunapa kawsayninman yapakarqamun munay mana munay; utqayllataq imapas rikurisqanmanhina chinkarqun.

¿Uywanakusqachu?

Runapa uywasqanqa kunankama takyasqa kachkan. Runakunaqa unquyninkunata riqsispa imaymana hampikunawan uywarqanku. Kunanñataq, mana riqsisqa unquykuna rikurimuspa, runata manchakuywan wasi ukunman tanqaykun, piwanpas mana tupanampaq.

Chaymi, ¿pitaq runataqa kunan pachapi uywachkan? Runapa kawsayninta qawaspa, manachusmi uywanakuyqa kanmanñachu. Individualismo sutiuyq kawsaymi yaqa lliw runakunamanña sutkurqun. Uku sunqunman chayarquspa runata pantachin.

Individualismoqa sapa runapa kikillanpaq kawsakuyninmi kasqa. Manañas yanapanakuy kanmanchu. Qullsisapa runakunapas qari warmipa llamkayninta qullqillanwanña kutichin. Wakcha runakuna sapa punchaw achikyaymantapacha suyallanku qullqirayku.

Wayna sipaskunapas qullqirayku ima llamkaykunamanñapas yaykunku. Mikuna wasikunapi, upyana wasikunapi, qatu wasikunapipas, lliw pisi qullqillapaq llamkapakuchkanku. Sapakama atisqankumanhina chaykunaman yaykupakuspanku yachayninkuna puririchiyninpi qipachkanku.

Chayna kasanmi, wayna sipaskuna kawsayninkuta usuchinku; qullqirayku millay kawsayman yaykuspanku kikin kayninta qipanchakunku. Qullqisapa runaqa, qullqi waqaychananrayku waynakunata imamanpas yaykuchinku.

Kaykunaqa ¿imaynanpitaq uywanakuy kanman? Runakunasapakamakawsayninta apaspayanapakuyta manaña chaskinchu, chayriki uywanakuy manaña

**Individualismoqa
sapa runapa
kikillanpaq
kawsakuyninmi
kasqa. Manañas
yanapanakuy
kanmanchu.**

---

kanñachu. Sapallanña sayarispaga manaña pitapas
suyanchu, nitaq pitapas mañakunchu.

Ñuqamantaqa, kkillanmanta sapallanpaq qispiq
runa, pitapas mana manukuspa, mana qayarispa utaq
masinta mana maskaspa, ayllunta mana yuyarispa,
chaytam individualismowan kunan pachakunapi
sutichanku: sapallanpaq sapallanmanta imapas
ruraq.

Chayna kaptinmi, yanapakuypas, ayninakuypas
ña chinkachkanña. Wakin llaqtallapiñam, campo
runakunallañas chaykunata qatichichkanku.
Hukkunañataq aylluchasqa runakunallawanña
ayninkutapas ruwallanku; ayni, minka, llanki
chinkachkanña.

Uywanakuyma purinapaq

Runapa kawsakuyninqa tikrakuchkanñam; hukman
kawsaykunata hampukuy nichkan munay mana
munay, wawakunamantapacha payamachukamam
lliw musuq imakunañaya rikurimuchkan, hukman
riqsisqa, wakinñataq mana riqsisqa, mancharikuypaq
hinaraq.

Kunanqa, imaynatataq huk runakunawan tupa-
chwan, tinkuchwan, tinkichwan ima. Ñanpi
runawan tupaspapas manañam napaykanakunchu.
Musuq runapa ruwasqanwan, chilliku (celular)
sutiyuqwan, payamachukunatapas pantachinku utaq
mancharichinku.

**Hukkunañataq
aylluchasqa
runakunallawanña
ayninkutapas
ruwallanku; ayni,
minka, llanki
chinkachkanña.**

Llaqta ukupipas runakunapas manañam riqsi-
nakunkuchu; runapas huk llaqtakunamanta hamus-
papas hukman sutiyuq, pachayuq, hamutayniyuq,
ruwayniyuqpas; manañam chulla simillapichu
rimanku, chulla sunqullañachu kanku, sapakamañam
mayman ñanninkutapas qispichinku.

Ñuqamantaqa, kayna kaptinpas, uywanakuyqa kachkanraqmi. Uywanakunapaqqa aynitam, minkatam, llankitam ruwana. Chaymi, kay qillqa tukunapaq, kimsanmanta yachasqaymanhina mana chinkananpaq hamutaykusaq.

Ayninakuyqa lliw ayllukunapa sunqunpim kallachkan. Kayqa yanapanakuymi. Pipas sapallan ruwayta mana atispaqa, riqsisqan runakunata, ayllunkunata qayaspa imatapas kuskanchasqa qispichinku. Runakuna sisihina llamkaspanku mikunata, upyanata chaskinku.

Minkayqa, umalliq imatapas llaqtarayku ruwananpaq kaptin kamachikuyta chiqirichin. Chaymi, lliw runakuna llamkayman huñunakuspanku llaqtarayku sayarimunku. Yarqata aspinku, ñanta allichanku, quchata laqanku, comunal wasita qispichinku ima.

Runapuraqa, huk llaqtakunamanta tupaspanku, kawsayninkunata llankinakunku. Llankiyqa kayhinam, papata quptin manzanawan kutichipuy, utaq ima kawsaywan huk kawsay kutichinakuymi. Kaytaqa qunakunku puna kawsayta qichwa kawsaywan, chay mana kapuqninwan.

Kayna kaptinmi, ayllupuraqa uywanakunkuraq. Imatapas qispichispanku mallinallapaqpas haywaykanakunku. Chaynam, wakcha runakunaqa mana sapallan kanankupaq imallatapas wasi masinman, runa masinman ima kaqninta quykun.

Musuq ruwaykunam kunan pachakunapi sapallanpaq wichqakuyta munaspa, wakin runata upallalla wischuyta munaspapas, manapuni atinmanchu. Ñuqanchikqa tukuy niraq runakunawanmi kunan pachakunapi tiyachkanchik.

**Uywanakunapaqqa
aynitam, minkatam,
llankitam ruwana.
Chaymi, kay
qillqa tukunapaq,
kimsanmanta
yachasqaymanhina
mana chinkananpaq
hamutaykusaq.**

**Musuq ruwaykunam
kunan pachakunapi
sapallanpaq
wichqakuyta
munaspa, wakin
runata upallalla
wischuyta
munaspapas,
manapuni
atinmanchu.**

Kay pachapiqa runakunaqa sasatam kуска tiyanku. Sapakamam munayniyuq, sapakamam ñanniyuq, sapakamam sunqunta munasqanman churan. Imamanpas yaykuspa pantaspapas mana nanachikunchu; qunqarqun ruwasqanta, munasqantapas.

Tukunapaq

Kunan pachakunapiqa, huk niraq runakunawanmi tiyachkanchik. Runapa sunqunpas musuq willakuykunawan huntachisqa. Chaymi, sapa runa sayarisqaña kaptin kkillanmantaña ima ruwaymanpas yaykun, kkillanmanta imatapas qispichin.

Kay pachapim ñawray runakuna kachkanchik, huk niraq kawsaykunawan tupaspa imaynata tinkuspataq kуска tiyasunman. Chaymi, uywanakuyqa ancha sasa. Manayá chulla chaqlatachu qawana; runaqa sinchi imayuqyá kanchik; mana kunankama riqsisqa. Icha, uywanakuyqa runa kayninchikta allinman churanman. Chaypaqa yachaq runa uku sunqunta qawaripa runayayman churapakunman. Chayna kaptinqa, runa kasqanchikta wiñaypaq mallwachisunchikman, imayna kasqanchikta musuq runayayman apasunchikman.

Uywanakuyqa, kuyanakuymi. Sapakama kasqanchikmanta kaspera, hukkunawan tupaspa, tinkuspa, icha imaymana runa kayninchikta tinkichichwan. Chayna kaptinqa, runa kasqanchikpas musuq tiyapakuymen churapakunman. Uywanakuywan, icha musuqmanta runayachwan.

Qichwasimipa EIBpi puririynin

Gavina F. Córdova Cusihuamán
Universidad Nacional José María Arguedas
gfcordova@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kunan pachakuna EIBmanta (Educación Intercultural Bilingüe) hamutay, chaypitaq ayllusimikuna imaynata rikurisqan; aswanqa qichwasimipa riqsisqa kaynin lliw ayllusimikunapaq ñanta kicharisqan, yachaywasikunapi imaymana ayllusimikunawan uywanakuy hatarinanpaq.

Sumilla: Una forma de repensar sobre lo que hoy llamamos EIB y analizar la situación de las lenguas involucradas; en especial, la lengua originaria quechua que fue la primera lengua originaria legitimada por el estado peruano, y que gestó el uso de las lenguas originarias en el proceso educativo.

Yaykuynin

Ayllusimi rimaq
llaqtakunapa
imayna
kawsakuyninkuta
allinta hamutaspa
qawariyta,
chaymanhina
kikinku
munayninkuwan,
yuyaymanaywan,
unaychaynin-
kunawan
kallpachasqa...

Perú suyupi kunan pachakuna Educación Intercultural Bilingüe nispa sutichaspanchik, yachay wasikunapi yachachinakuy ruwasqanchikqa, una-unay watakunañam paqarimurqan. Zúñiga chaymanta Gálvez (2002) qawarichiwanchik, 1972 watapiraqsi kasqaña Política Nacional de Educación Bilingüe (PNEB), hina qipanman 1975 watapi Qichwasimi estadopa riqsiyninta ayparquptinqa, chaykunawan ñawparichichkarqankuña yachachinakuy ukupaq kamachi qillqakunapa unanchakuyninta, sudamericapi mayqan suyupas manaraq qallarichkaptinku.

Chay PNEBpiqa qispichiyta munarqanku: Ayllusimi rimaq llaqtakunapa imayna kawsakuyninkuta allinta hamutaspa qawariyta, chaymanhina kikinku munayninkuwan, yuyaymanaywan,

---

unaychayninkunawan kallpachasqa, mana pi sarunchaptin nitaq usuchiptin, suyunchikpi huk yachaykunapamallwasqanmanyaykupakunankupaq. Chaynapiqqa, Perú suyunchikpaq musuq runa uywayman puririyta munarqanku. Imaymana ayllusimikuna rimayniyuq hinallataq imaymana kawsakuykuna yachayniyuq kasqanchikta yuyaywan qawarispanku; hawka kawsay tarinapaq hinallataq llaqtayayninchik, runayaninchikpas yupaychasqa kananrayku.

Pachapa risqanmanhina, 1990 watakunamanta qipamanñam suyuntin huntapi chayraq EBIqa chiqapmanta kallpacharikuyta kachaykurqan. Chay watakunapiqa puririyninmi kutipakuyta qallarirqan lliw Perú suyunchikpi castellano simillata, chulla kawsayllata yachaywasikunapi mallwachispa chaninchaptinku; llapan llaqtapa kikinmantapuni runayaynin estadopa yanqanchasqa kaptin.

Chawpin

Chay watakunamantapacha kunankamaqa ñam allintaña puririrqun estadopa kamachiqillqakuna unanchaynin; imaymana ayllusimikunata hinallataq ñawray kawsakuyta yachayninkunata llaqtapaq yachaywasikunapi mallwachiynin, kawsarichiynin chaymanta musuq yachaykuna paqarichiynin ruwayninkunapas. Hinaqa kachkanraqmi yachachiqkunapa qatichinanchik. Yachaywasikunapi ayllusimi castellanosimiwan kuskanchasqa rimayninchik chuyanchasqa hatarichinanpaq.

Ayllusimi rimaq kachkaspam, manaraq allintachu kikin ayllu siminchikta riqsichkanchik yachachkanchikpas; sapa rimaypa imaymana sunquyuq kasqantapas allillaqa manapuniraq qatipaykunchikchu. Kayhinata: «Llaqta» rimayta

**Chaymi
ruwaykunaman
«llaqta hatarin»,
awqanakuy kaptin
«llaqta sayarin»,
wiñaymantapacha
suyunchik qispisqa
kananpaqpas
llaqtapa
wawachurinkuna
wañuymantapas
yaykurqanku.
Manam
wasikunachu,
runam «llaqtaqa»
kanchik.**

**Manañam iskay
simita, iskay
yachayta tinkuchis-
pallañachu, aswanqa
tiqsimuyuntinpi
puriq runata
sayarichinan,
kaypipas maypipas
runayaynin
hatarichiqa,
yachayninkunata
imaymana
yachaykunawan
tinkispa musuq
riqsiykuna
unanchaqa...**

sunquchanchik «achka wasikuna» kasqanpi, chayqa «wasi taqi» utaq «marka» kaqmi. Runam «llaqtaqa» kanchik.

Chaymi ruwaykunaman «llaqta hatarin», awqanakuy kaptin «llaqta sayarin», wiñaymantapacha suyunchik qispisqa kananpaqpas llaqtapa wawachurinkuna wañuymanpas yaykurqanku. Manam wasikunachu, runam «llaqtaqa» kanchik. Chaypim ayllusimi rimaypa kallpan kachkan. Hinallataqmi castellanositapas manapuniraq allintaqa qatipaykunchikchu; yachaywasikunapi atisqamanhina yachachiwasqanchikqa manapuniraq yanapakunchu chuyay-chuya rimaq nitaq qillqaq kanapaq.

Kunanpacha runakunaqa aswanmi kananchik, iskay-kimsa, tawa-pichqa simikuna rimaq, imaymana kawsakuykunawan kikinchiqipuni tinkusqa. Chayraykum EIBqa (Educación Intercultural Bilingüe) musuq runataña uywanan, huk niraq uywanakuytaña qispichinan.

Manañam iskay simita, iskay yachayta tinkuchispallañachu, aswanqa tiqsimuyuntinpi puriq runata sayarichinan, kaypipas maypipas runayaynin hatarichiqa, yachayninkunata imaymana yachaykunawan tinkispa musuq riqsiykuna unanchaqa, wiñay yachaykunata kunan kawsanapaq musuqyachiqa, qipa punchawkunapi ruwanankuna patachaqa, waqlliykuna hinallataq awqanakuy qulluchiqa ima.

Apurímac runaqa, yaqa qayllas Qichwa ayllusimi rimaq, sapa pachakmanta 78 (78%). Chayrayku ancha kallpachasqa suyuntin hunta EIBta kanan pacha puririchinapaq. López Soria (2011) nisqanmanhina, runapa rimasqanchuqaya simin, rimasqanpunim

---

kikin. Chayqa, kikipuni chiqapta rimayninchikwan riqsichikunchik, manam nichkaspapas rimayninchikwan riqsiykachikunchikpuni. Ichaqa chay simi rimasqata allinta yachana hinallataq yachayninkunatapas; chayqa imayna mallwachiy munasqamanhina patachana, suyuntinpi kiki ayllu llaqtakuna munayninmanhina imayna yachachinakuy puririchinanta kamachinakuspa.

Hinaptin, iskay simita rimaspa qillqaspa, hinallataq yachaypurata tinkuchispa yachaywasikunapi uywanakuyqa, munayniyuq kayman, supaychasqa kayman kutiriy qispichinapaq kanman. Yuyaychakuspa qawarisun «runan caycu» documentalpi tayta saturnino Huillca ancha sumaqta, sunqupas rawrarichiqa rimaykun.

Mamasimiwan uywanakuyqa manariki yachaykuna allin hapinallapaqchu, aswanqa runayay haypananchikpaqmi. Chaynapi runamasinchikwan hawka kawsay tarinapaq. Turinchik J.M. Arguedas «Sueño del pongo» willakuypi qawarichivasqanchikwan sapa yachaywasipi warmakunawan hamutana kachun. Kunankama usuchinakuy hinallaraq kachkan, manaraqmi paqtachasqachu kanchik, qichwasimi rimaqkuna hinallaraqmi usuchisqa kachkanku.

¿Sachachu, rumichu kanchik? Runapaqa ukunchik, sunqunchik, yuyayninchikpas mitmaqmi, tukuy pacha mallwaq, wiñay tikrakuq; chayrayku ayllu simikuna rimay hinallataq qillqay yachaykunaqa llaqtapa kawsakuyinta chaninchaspa, imayna kasqanmanhina puturinan.

Qichwasimiqa aylluchasqasimimiyachasqanchikhina. Hinallataqmi wakin ayllu simikunapas aylluchasqa kanku. Aylluchasqa kachkaspa rakinakuyman

**Hinaptin, iskay
simita rimaspa
qillqaspa, hinallataq
yachaypurata
tinkuchispa
yachaywasikunapi
uywanakuyqa,
munayniyuq
kayman,
supaychasqa
kayman kutiriy
qispichinapaq
kanman.**

---

tanqanakuy kachkanraq, chayqa usuchinakuyumi, runapura mana paqtasqa kawsaymi.

Aswanmi qichwasimi ayllukunaqa uyarinakuyta atinchikman, chayta MEDmantapacha (Ministerio de Educación) kallpachananku, hinallataq hawa suyukunawanpas uyarinakunanchikpaq, qillqasqakunapas ñawinchasqa kananrayku. Uywanakuy qispichiyta munaspaqa, manam pipas ninmanchu «ñuqapa rimasqaymi chuya rimay» nispaqa.

Tukuynin

EIB sunquchayninqa, iskay simita rimaspa iskay yachayta tupachispa kawsakuy puririyhinam yachaywasikunapi puririchkan, wakinpitaq, iskay simipi imaymana yachaykunata yachaywasikunapi kallpachayninhina kachkan. Imaymana simikunapa tinkuynintaqa, ñawray yachaykunapa tinkinakuynintaqa manaraq musyarichkanchikchu. Ayllusimikunakikinsunqunpikallpanchayqa, runapa sunqun yachayninpas kawsarichiyumi, aswanqa, runa kasqan lliwpaq rikurichiy, qapaqkunapa imaymana usuchiyninta muchuspa, tukuy niraq kallpayninta atipaspa. Chaymi, yachay wasikunapi ayllu simikunawan rimasqakuna qillqayllata maskaspaqa, runayayninchikta waqlliyman churachkanchikman. Runa kayninchik riqsisqa kananpaq, siminchikpa sunqunta taqwirisun, sapinmanta qatiparisun ima niy munasqanchikta kikinichikpa yachayninchikwan tinkuchispa.

**Runa kayninchik
riqsisqa kananpaq,
siminchikpa
sunqunta
taqwirisun,
sabinmanta
qatiparisun ima niy
munasqanchikta
kikinichikpa
yachayninchikwan
tinkuchispa.**

Yachachinakuypi uywanakuy qispichinapaq ruwaykunaqa, sapa suyupi qispinman kikinmantapacha, chaypitaq ayllusimiqa tinkiqninchik kanman, mana aswan rakiqninchikchu. Qichwasimipiqa runamanta rimanapaq kikinchasqa, ¿Pitaq kanki? Manapuni ¿imataq kanki? ninmanchu. Chaytaqa

---

J.M. Arguedas ñam qawarichiwaraqanchikña. Hinachkaptin kikinchiq qawanakuchkanchikraq «imahina», manaraq aypanchikchu «pi» «pikuna» kayta.

Llapan llaqtakunam kiki siminchikpi runayayta aypananchik; qawarisqa, watukasqa, takyasqa runa kananchikkama. Runa kanchik kikinchiqpaq, hukpa sunqunpiqa manaraq aypanchikchu runa kayta, chaymi mana rikuqtukunchu qawakuchkaspas, mana uyariq tukunchu uyarichkaspas. Chay ñawsatukuy, upatukuy iskay pachak watantin hinallaraq kachkan, runahina uywanakuyqa manapuniraq sunquchasqachu.

Watukasqay qillqakuna

- Zúñiga, M. y Gálvez, M. (2002). Repensando la educación bilingüe intercultural en el Perú: Bases para una propuesta de política. En: Fuller, N.: Interculturalidad y Política. Desafíos y posibilidades. Red para el Desarrollo de las Ciencias Sociales en el Perú. Lima.
- López Soria, J.I. (2011). Lenguaje, identidad e interculturalidad. En: Construyendo nuestra interculturalidad. Revista cultural electronica. Lima. (Revisado el 10 de marzo 2022) https://www.academia.edu/7683657/Lenguaje_identidad_e_interculturalidad

**Runa kanchik
kikinchiqpaq,
hukpa sunqunpiqa
manaraq
aypanchikchu runa
kayta, chaymi mana
rikuqtukunchu
qawakuchkaspas,
mana uyariq
tukunchu
uyarichkaspas.**

Wayrawasipi rimapakuq locutorkunamanta

Jermani Ojeda Ludeña
Universidad de Texas, Austin
jermaniojeda@utexas.edu

Chumasqa: Wayrawasinta qichwasimipirimaykunaqasumaqtamqispirichkan; chaypaqmi qichwasimi rimaqkuna sunquchaspa qichwasimipi rimanku.

Sumilla: Describe la importancia de la difusión del quechua a través de los medios de comunicación por locutores comprometidos con la lengua originaria.

Yaykuynin

Kaytataq qillqakun locutorkunaq p'unchawninta
Kyuyarispa:

«Urqunta qasanta, wayrawan chiriwan paris-
chaykukuspa, yunka uraymanraq, qiswa
llaqtakunamanraq; takikunata willakuykunata ima
qipirikuspa chayaykamurqan».

Chaynatam Cusco llaqtamantapacha rimariynin
wak'irichikamurqan.

Walaychopa rimaynintaq: «Allillanchu imaynallam,
maypipas tarikuchkanki chayqa hatu hatun
napaykuyniyta chaskiykuy».

Conjuntokunata takichispa, napaykuykunata masta-
rispa, huk kutinkunaqa takipakuspa utaq takita
yachapakuspa ima, huk kutinkunañataq sukakuspa,

Walaychopa
rimaynintaq:
«Allillanchu
imaynallam,
maypipas
tarikuchkanki
chayqa hatu hatun
napaykuyniyta
chaskiykuy».

---

chansakuspa ima Walaychoqa wayrawasintakama rimapakamuchkan. Ñuqaykutaq asi-asirikuspa uyarichkayku, «Chumbivilcanos ninku»|, nintaq Pukiñu aqa qiruta hapispa, «manas, cusqueños», nintaq.

Mak'achañataq ñawisapallaña qawakuyninwan. Warmakunañataq upallalla uyarikuyku kuraqkuna aqa upyanankukama. «Graciata chay Walaychoqa rimaqa ehh» niwantaq Artukuchaqa, «graciatam rimamun, asirikunapaqmi», kaynakunata «Anis-chapa asnaychantaq miskichallaña wayrachawan chayamun».

Chakra patamantataq qusñirimuchkanña anís qutqu kañasqankupas, wayrachataq ña Quchapampamanña pukumuchkan, ña aqichaytapas qallarirqunkuña.

Hinalla radiochaqa waqachkan. Huk mawka radiochan, taytamamaymi chay radiochataqa Limapi llamkapakuspanku rantimurqanku. AMllatam radiochaqa hapin, chaymi Qusqu wayrawasita uyarirqayku.

Kunantaq Walaychoqa Condemayta takita churaykamun «tayta mamaykichu kamachimusunki, taytaykichu mamaykichu kamachimusunki, pawaylla runaq wawanta waqachimuy nispa, pawaylla runapa churinta waqachimuy nispa».

Warmakunataq wakin kuraqkunawan hinalla anista maqayuchkayku. Maqasqaykumantataq qusñi hinaraq hatariykuchkan uyaykupas anis allpawan yanayachkanraq. Aqatapas hinalla munachikamuchkanku iraq patanmanta.

Chaynatam Walaychutaqa Curahuasi llaqtaypi, chakrapi llamkaspayku uyarirqayku. Payqa munay-

**Uyariqkuna
willariy-
kapuwaychik
amahina
kaspá. Añañaw
imakunataraqchá
Limamanta
ususiykiqa
apamuchkan.
Rirquychikyá
yanaparquychik.**

---

tam rimarimurqan, huk kutinkunaqa llaqtaymanpas apachimurqan willakuykunata.

Yuyachkanirraq, Antillamanta uywakuna willakamusqanta uraykachinankupaq. Kayna nispa:

¡Atención atención! Uyariqkuna willariyapuwaychik. «Señora Marta, paqarinsi ususiyki Maribel chayamunqa Kunyaq chakapi suyasunki, Limamantas payqa hampumuchkan hinaspas uywakunawan suyanayki. Uyariqkuna willariykapuwaychik amahina kspa. Añañáw imakunataraqchá Limamanta ususiykiqa apamuchkan. Rirquychikyá yanaparquychik».

Kunyaq patanmantaqa karuraqmi Antillaqa ichaqa chay willakuyninwanqa ñas riki pipas pananchik Martamanqa willarirqaña ususin Maribel Limamanta kutimusqanta.

Kaywantaq llaqtarunatapas wayrawasiqa yanapaykurqan, Estados Unidosmanta Elena Razlogova (2011) nisqanmanhinam, «wayrawasikunaqa llaqta runatam yanapakunku, llaqtanchikkunapiqa locutorkunataq llaqtaq rimayninta wayrawasintakama ch'iqirichinku» (r. 2).

Kay watakunañam Walaychomantaqa astawan yacharini, Limapiñas payqa tiyakun, chaynatataq amawta Odi Gonzales (2017) nin. Limapiñas wakin llaqtamasinchikkunahina yachakun. Ichaqa manam haykaqpas qunqarquymanchu rimasqanta anis chakrapi uyarisqaytaqa, manam qunqaymanchu pikunawanmi chay chakra patapi tiyakurqayku, imaynatas aqachaqa anischaq asnaynin warma kayniyta yuyarichiwanpunim.

Kay watakunañam, wayrawasikunamanta astawan

**Walaychohina
locutorkuna
rimapakunku,
willakuykunata
mast'arinku,
sunqunchikta
kusirichinku,
chakrapi ñanpi
wasipi ima
takiqtinchikkuna
kusirichiwanchik
ima.**

---

k'uskiqtiymi yuyarini imaynatas llaqtanchikkunapi Walaychohina locutorkuna rimapakunku, willakuykunata mast'arinku, sunqunchikta kusirichinku, chakrapi ñanpi wasipi ima takiqtinchikkuna kusirichiwanchik ima.

Kunan pachakunapas hinallam locutorkunaqa Walaychohina urqunta qasanta qichwanta ima rimayninwan purichkanku. Hinallam sunqunchikta kusirichichkanku. Walaycho Qurilazoq yupillantam qatichkanku.

Kananqa wayrawasi ukullantachu mana paykunapa rimayninqa chiqirichkan, ichaqa internet ukuntapas rimayninkunaqa hawa suyukunamanpas chayachkanñam. Chaymantapas, manam qarikunallachu locutorkunaqa, warmikunapas muna munaytam wayrawasimantapachaqa rimamunku.

Kay watakuna uyarisqaymanhinaqa runasimipi rimapakuq locutorkunaqa achikyayta chawpi punchawta utaq chisinpaytapas rimankuñam. Ñawpaqtaqa achikyayllatam utaq tutallamanta rimapakurqanku.

Walaychuhinapunim paykunaqa llaqtanchik usuntahina sutichakunkupas. Apurímac llaqtanchikpi locutorkuna tukuy ima sutiuyuq kanmi: Pukuycito, Maycito, Qullacha, Walaycho, Golondrina, Chinlin Chanlán, Cholo Chanka, Qori Q'inti ima.

Runasimipim programankunatapas mastarinku. Paykunapa rimayninpim llaqtanchikkunaqa takiyninkunawan willakuyninkunawan ima uyarichikunku. Paykunapa rimasqankupim yachanku imaynatas wayrawasimantapacha rimankuman.

Chay locución (rimaykuna) yachaykunataqa manam

**Kay watakuna
uyarisqayman-
hinaqa runasimipi
rimapakuq
locutorkunaqa
achikyayta chawpi
punchawta utaq
chisinpaytapas
rimankuñam. ...**

**Sasam wayrawasipi
rimayqa, sasataqmi
runasimipi achka
uyarikuqkunapaq
rimaypas, ichaqa
locutorkunaqa
mana imatapas
manchakuspam
runasiminchisllapi
rimamunku.**

ima yachachikuytapas universidadpi nitaq instituto ukupipas chaskirqankuchu. Ichaqa, wayrawasi ukuntakamaqa runasimitaqa chuyay chuyatam rimanku, karu karumanraq chayarichispa hinallataq riqsirichispa ima.

Qhapaq Raymi Killa locutorkunaq punchawninta yuyarikurqan, chaymi ñuqapas kay qillqapi paykunata yuyarini. Walaycho Qurilasumantapacha kunan pacha locutorkunakama. Sasam wayrawasipi rimayqa, sasataqmi runasimipi achka uyarikuqkunapaq rimaypas, ichaqa locutorkunaqa mana imatapas manchakuspam runasiminchisllapi rimamunku.

Ichaqa, locutorkunaqa rimayninkutam llaqtapa rimaynintahina wayrawan mastarinku. Chaynallataq, wayra ukuntakama kunanqa mana llaqtanchikkunallamanchu, ichaqa hawa suyakunamanpas chayarin.

Runakunata kusirichispa, takirichispa, rimarichispa utaq qillqarichispa ima, aswanpas facebook ukuntakamapas. Xavier Albó (1977) nisqanmanhinayá, wayrawasikunapiqa miski miskitam locutorkunaqa rimarinku, llaqtanchikpa siminkunatapas astawanraq kawsarichinku ima, llaqtanchikkunapa sutinkunatapas astawanraq mastarinku.

Watukasqay qillqakuna

- Gonzales, O. (2017). Walaycho Qorilazo memoria oral quechua en los andes. Lima: Pakarina ediciones.
- Razlogova, E. (2011). La voz del oyente. Primeras experiencias de la radio en los Estados Unidos. Filadelfia: Universidad de Pensilvania.
- Albó, X. (1977). El futuro de los idiomas oprimidos en los Andes. En: Cuaderno de investigación. Centro de investigación y Promoción del campesinado. Vol. 3, Documentos de trabajo. Lima: UNMSM.

Iñiykunamanta: Kunanpacha warmakuna uywanapaq

Edison Percy Borda Huyhua
Grupo Ñawray – Qichwa Sunqu
percyhuyhua@gmail.com

Chumasqa: Chumasqa: Runakuna, warmakunapas ñawray iñiyuniyuqmi. Chaytaqa riqsinam, chaninchanam, hinallataq yupaychana. Chaytaqa manam chiqninachu nitaq usuchinachu, aswanmi lliw iñiykunataqa allinta uywana.

Sumilla: Las personas y los niños tienen religiones diferentes. Eso debe conocerse, valorarse y respetar. Las religiones no se deben odiar ni discriminar, antes bien, las religiones deben ser cuidadas.

Yaykuynin

Perú suyuman español runakuna manaraq chayamuchkaptinkuraqsi, ñawray iñiykuna Tanwantinsuyu runakunapaqa kasqanku. Sapa suyukunapis wiñaymantapacha achka iñiykuna chiqirisqa kasqa.

Wakin ayllus intipi, killapi, chaskakunapi ima, iñisqanku. Wakinñataqsi, pachamamapi, apukunapi, amarukunapi, pawaq sallqa uywakunapi, hukkunapipas iñisqanku. Lliwnin sapa runapam ñawray hamutaynin karqan.

Hawa runakuna suyunchikkunaman hukman yachayniyuq hamuspanku, católico runakuna karqanku. Chay iñiy apamusqankumantapacham awqanakuyipas rikurirqan. Chaymi, españolkunaqa llapan runata chulla Diosllapi iñinankuta munarqanku.

**Wakin ayllus intipi,
killapi, chaskakunapi
ima, iñisqanku.
Wakinñataqsi,
pachamamapi,
apukunapi,
amarukunapi, pawaq
sallqa uywakunapi,
hukkunapipas
iñisqanku.**

Hinallataq, «manam runachu kaykunaqa» nispanku hamutarqanku. Runahina kanankupaq Diosman asuykuspa iñinankuta kamachikurqanku. Chayraykum, lliw llaqtakunapi warmi qarita evangelioman yaykuchisqanku. «Diospa churin kaspá runayanmanku», nispanku.

Runa sunqu kayninku mana chinkasqa nitaq qullusqa kananrayku, wakin evangeliota chaskikusqanku, wakinñataq ñawpa iñiyinpi qipakuyta munasqanku. Chaynakuna kaptinsi, «Taki unquy» huñu qispirqusqa. Chaypis runakunaqa takistin tususqanku, supayninpas apanankama kasqanku. Paykunaqa manas chulla Diosllapichu iñikuyta munasqanku; hinallataq sasachakuy kawsaymanta paskakunankupaq ruwasqanku.

Evangelización qallaykuptinsi runakunata chulla yachayllaman yaykuchiyta munarqanku. Hinallataq, runapa iñinanku wakakunatapas chinkachiyta munasqaku. Chayrakus, wakakunapa hawanpi iglesiakunata ruraraqanku, ñawpaq ñawray wakakunata qulluchinankurayku. Ichaqa, munaspankupapas manam atirqankuchu.

Kunankamapas ñawpaq iñiykunaqa kachkanraqmi. Hinallataq, hawa suyumanta mitmaqkunawan imaymana iñiykuna llaqtanchikman chayamurqantaq. Chay iñiykunaqa budismo, islamismo, taoísmo, hinduismo hukkunapas rikurimuchkanraq. Kunanqa chayna iñiyniyuq runakunawanmi kuskanchasqa tiyanchkan.

¿Imaynatataq achka runawan, sapakama iñiy-ninyuqwan, mana awqanakuspa nitaq chiqninakuspa uywanakuchwan? Uywanakuy hamutayqa ancha allinmi runamasintin utaq huk runanawanpas kuskanchasqapi mana usuchinakuspa kawsakunapaq

**Uywanakuy
hamutayqa
ancha allinmi
runamasintin utaq
huk runanawanpas
kuskanchasqapi
mana usuchinakuspa
kawsakunapaq
allinman puririnman.**

---

allinman puririnman. Aswanqa huk runakunawan tiyaspapas lliwninchiktam runayachiwanchikman.

¿Imaynatataq yachay wasipi warmakunawanri achka ñiykunayuqwan hawkalla tiyasunman? Warmakunamanmi, aswan allinta hamutaspa, uywanakuy riqsiyta yachaspa, ñiyininkupi mana usuchinakunankupaq nitaq sarunchanakunankupaq, uywanakunankupaq sumaq hamutayta riqsichina. Paykunapas lliw ñawray ñiykuna, tukuy tiqsimuyupi kaqta riqsinanku, ichaqa allin hamutaywan.

Ñawray ñiykunam sapakama unanchasqa kanan, wakinta mana sarunchaspa nitaq qulluchispa. Llapan ñiyimi sumaq chaniyuq; sapakama runata kay pachapi puririchin. Ñikuy munaqqa, mayqanpipas ñikuchunku, ichaqa munasqankumanhina, mana pitapas maytapas pantachispalla. Ñiyimanta awqanakuyqa manapunim allinchi.

Qillqapa sunqun

Tiqsimuyuntinpim ñawray ñiykunaqa kachkan. Ayllunchikpipas chaynallataqmaq kallachkan. Ñiyqa simikunahinam, tukuy niraq kallpachayniyuq. Chaymi warmakunapa uywaqninkuna lliw ñiykunamanta allinta yachachinanku riqsinankupaq. Manachayqa irqikunapa ñiyininkunapas wakchayman yaykunman.

Warmakunapa ñiyinipi mana riqsiyqa, manam allinmanchu pusakunman. ¿Imarayku? Wakin warmakunam Diospi ñiykunata sarunchanku utaq chiqninkupas. Hinallataq, irqipura awqanakuyman chayanmanku. Sapakamapa ñiyininkuta mana chaninchaspaqa usuchinakuymami aysanankunmanku.

Ñawray ñiykunam sapakama unanchasqa kanan, wakinta mana sarunchaspa nitaq qulluchispa. Llapan ñiyimi sumaq chaniyuq; sapakama runata kay pachapi puririchin.

Sapa warmapa iñiyntam chaninchananchikpuni. Llapankum iñiyinkuta riqsirinanku. Hinallataq, sapakamam, ayllun ikupi, iñiyintaqa uywanan; wakin iñiykunata yupaychaspá hinallataq allinta riqsispa. Aswanqa, chaynachiki, ñawray iñiykunapa kasqanta chaninchaspá yupaychanqa. Chaychá allinqa kanman.

Kunan sasachakuy pachapi tarikusqanchikraykum lliw iñiykunamanta sumaqta hamutaykuna. Warma uywaqkunaqa ñawray iñiykuna kasqantam willarina, manam yachachinachu, nitaq chullalla religionpa kamachiynintachu riqsichina. Manataqmi ayllukunapa, warmakunapa imapi iñisqankutapas usuchinachu.

Ñuqamantaqa, MINEDU mantapunim allin kamachikuy mana qispimunchu, ñawray iñiykunamanta warmakunaman willarinapaq. Chaymi «educación religiosa» sutiyuq cursopiqa, iskay competencia qispichinata mañakun. Aswanqa, sapa warma taytamamanpa iñisqanta qatispanku kikinpi munayninkumanhina wiñachinmanku.

Perú suyunchikpim 55 llaqta ayllukuna kanchik, imaymana iñiyniyuq. Chay iñiykunaqa kunankamapas manataq allin chaninchasqachu kachkan. Chayraykum, hamutayman hinallataq yuyaymanayman yaykunanchik. Llapanchikmi ñawray iñiyniyuq kasqanchikta riqsinanchik. Perú suyupa mamannin kamachiqillqapi nisqamnahina, sapa runa kawsakuyninpiqa munayniyuq, ichaqa runamasinta imayna kasqanraykupas manapuni sarunchaspá.

Chaynallataq, runa kasqanchikraykum iñiyninmanta mana pinqakunanchikchu; sichuch huk warma utaq huk runa huk iñiyniyuq kaptinpas. Hina runa

**Yuyayniyuq
kaqkunayá aswanqa
awqanakuyta,
chiqnikuyta,
sarunchanakuyta,
pinqanakuyta,
usuchinakuytapas
qulluchispa hawkalla
runa masintin
uywanakusunchik.**

---

masillam apukunapi, mamapachapi, Dios taytapi, Maomapi utaq hukkunapi iñispankupas.

Aswanqa, allin hamutayta warmakunawan kуска rimarina, tiqsimuyupi imaynas iñiykuna puririchkan. Ñawray iñiyuniyuq llaqtakunata, ayllakunata, runakunata kaqtakamalla yupaychana. Warmakunapa iñiyninga manam yachachiqpa makinpichu, taytamamanpa, ayllunpa makinpim.

Sapa warmam runayasqanmanhina iñiyninga uywallanqaku. Yuyayniyuq kaqkunayá aswanqa awqanakuyta, chiqnikuyta, sarunchanakuyta, pinqanakuyta, usuchinakuytapas qulluchispa hawkalla runa masintin uywanakusunchik.

Tukunapaq

Ñawray iñiykuna kasqanmanta llapan warmakunaman uywaqninkuna riqsichinanku. Hinallataq, warmakunapa imapi iñisqankutapas uywaqninkunaqa sumaqta riqsinanpuni.

Ministerio de Educaciónmantapuni ñawray iñiykunamanta uywaqninkuna warmakunaman riqsichinankupaq kamachiyta ruranan. Perú suyupi ñawray ayllu llaqtakuna imaymana iñiyuniyuq kasqanrayku. Chaymi llapanchik atisqanchikmanhina riqsinanchik, warmakunapa iñiyningu hina ñawray uywanapaq.

Awqanakuy, pinqanakuy, usuchinakuy, sarunchanakuy nitaq ñakarichiypas mana kananpaqmi allinta hamutaspa kawsakuyningichiktaqa puririchinanchik. Sapa ayllupa, warmakunapa iñiyningutam chaninchana hawka uywanakunankupaq.

**Yuyayniyuq
kaqkunayá aswanqa
awqanakuyta,
chiqnikuyta,
sarunchanakuyta,
pinqanakuyta,
usuchinakuytapas
qulluchispa hawkalla
runa masintin
uywanakusunchik.**

Quri-qullqiwan musquq europa waynamanta runa indiokunapa willkanman tikrakuq. Gerald Taylorpa «Chuqi Amaru» cuentonmanta hamutay

Pablo Landeo Muñoz
Atuqpa Chupan Riweistapa
loshijosdebabel2021@gmail.com

Pisirimayllapi: Gerald Taylorpa Choque Amaru y otros cuentos nuevos «Chuqi Amaru» maytupim cuento kan. Europamanta Perúman hamuq waynam, quri-qullqillawanña musquchkaspanpas runa indiokunaman sunquchakun, wakakuna muchuchiy pachapi, hinaspan wakankuta muchanqa, willkachaspapas tukunqa. Kaypim chay tikrakuytamanta hamutasunchik.

Resumen: En el libro Choque Amaru y otros cuentos nuevos de Gerald Taylor, el relato “Chuqi Amaru” narra la historia de un muchacho que llega de Europa al Perú colonial y sueña enriquecerse pronto con oro y plata; sin embargo, el destino lo aproximará hacia los indígenas y adorará a las huacas hasta transformarse él mismo en divinidad. En el presente artículo reflexionaremos sobre esta transformación.

Yaykuynin

¿Imanasqam
quriqullqillawanña
tuta-punchaw
musquq wayna,
runa indiokunaman
sunquchakunman
willkaman tikrakuq
tukunankama?

«Chuqi Amaru» likayta tukuspaymi hakarayastin
«qiparqani, chaymantam kay hatun tapukuy
churmichawarqa: ¿Imanasqam quri-qullqillawanña
tuta-punchaw musquq wayna, runa indiokunaman
sunquchakunman willkaman tikrakuq
tukunankama? Kutichiynintayá maskapaykusun
chaynallataq huk cuentowan tinkuykachispa
hamutaykusunchik. Llamkayninchik purinanpaq
«Chuqi Amaru» pisi simillapi riqsiykusun.

Huk waynas Europamanta Lima llaqtaman ham-

---

pumun, Perú colonia pachapi. Waynaqa ancha yachayniyuq kasqa; latín, griego, castellano simikunata allinta riqsisqa, filosofokunapa qillqantapas likasqa. Roma llaqtapi Giordano Bruno filosofo harawiqta, ninapi kañasqata rikusqa. Iglesias Brunutaqa, «layqam» nispa kañaykusqa.

«Venus, Júpiter, Marte, Apolo, wakakunaman iñiqmi» nispa huchachasqa, hinaspa hatun plazapi kañaykusqanku. Waynaqa chay pachamanta Iglesia curakunamantapas karunchakusqa, hinaspa Lima llaqtaman hampukamusqa cura wawqinwan kуска. Ichaqa quri-qullqiwan musqustin.

Lima llaqtakunapim runa indiokunapa ñakariyninta riqsin; Iglesiapa wakakuna muchuchiynintapas. Waynaqa, heréticohina tukun, ichaqa runa indiokunawan sunquchakuyta qallarín, paypas Diosman mana iñiq kaspera, runa indiokunapa achka wakayuq kasqankurayku. Waynaqa, colegio San Martinpi yachan, Cercadopiñataq runasimita yachapakun.

Chaymantaqa wakakuna muchuchiypi curakunata yanapan. Roma llaqtapi mana allin ruwasqankuta qawaspanmi curakunamanta ayqin, inquisicionwanpas hapichikun. Wañunan punchawta suyachkaspanmi wataywasimanta lluptin, mana riqsisqapa yanapayninwan. Chaymantam Chuqi Amaru wakapa machayninpi rikcharin, hinaspa chayllapi tiyan. Chuqi Urpay sumaqlaña sipaswan yananchakun, willka tukun.

Tapukuy kutichinapaq qatipay

Qatipayninchikpa qallariyninpim nichwan: Europamanta hampumuq waynaqa, qawasqanchikpihina, wakcha runakuna llakipayakuqmi karqan, ñawpa kawsaykuna yachaykunapas waqaychasqa kanan munaq; chaymi payqa kikinpaq tapukun: «¿Ima raykuch runakuna mana yayankunap kawsašqanta qatinmankuchu?» (p. 54) nispa.

**Huk waynas
Europamanta
Lima llaqtaman
hampumun, Perú
colonia pachapi.
Waynaqa ancha
yachayniyuq kasqa;
latín, griego,
castellano simikunata
allinta
riqsisqa,
filosofokunapa
qillqantapas likasqa.**

**Waynaqa,
heréticohina
tukun, ichaqa runa
indiokunawan
sunquchakuyta
qallarín,
paypas Diosman
mana ñíniq kaspá,
runa indiokunapa
achka wakayuq
kasqankurayku.**

Imaynam runa indiokunapas ñawpa llaqtapi wakakunaman (urqu, qucha, rumi...) ñíniqkuq karqanku; chaynallam paypas tukuy apunkunaman ñín. Chaynam, Europa runakunapas apukunapa esculturanman, siqinkunaman ñíniqku, anqusutapas quqku. Waynaqa, runasimi yachasqanmanhinam qullqirayku, wakakuna taqmaypi jesuitakunata Huarochiri llaqtakunapi yanapasqa.

Chay ruwasqankuwan llaqta runakunapa kawsaynin llakillamanña tikrakuqta qawaspam; Roma llaqtapi qawasqantapas yuyarispam, Perú llaqta wakcha runakunawan sunquchakuyta qallarín. Waka muchuchinapaq tukuy tapuykunatapas runa indiokunata tapuspam qillqapi churaqku. Waynaqa chay kutichiykuna uyarisqantam castilla simiman tikran, ichaqa allichaykuspa, utaq umanmantapuni urquykuspa wakakunata mana tarinankupaq.¹

Waynaqa wataywasimanta lluptispam Chuqi Amaru wakapa machayninpi tiyan, sumaq wasipi, chaymi paywan riqsinakuspan allimanta willkaman tikrakunqa Qullqi Rumi sutiwan sutichasqa. Huk kuti yuyariyñinpi willawanchik inquisidorkunapa qayllanpi rimasqanta; chay rimasqanraykum wataywasipipas wichqachikunqa (p. 64).

Españolkuna Tawantinsuyuta hapikuykusqanku pachamantam quri-qullqita huñuykuspanku llaqtanku suyuman wampupi astarqanku. Chaysi, tukuy Europaqa quri-qullqillawaña musqurqa, chaychá riki waynanchikpas quriwan qullqiwán musqukullarqan.

Waynaqa chayamusqanmantapacham colonia llaqtakuna imayna kasqan riqsiyta qallarirqan; riqsisqanmanhinam tukuy musqusqanpas pispisillamanta chinkarqan, tapuqninman kutichisqanpihina: «Manañam imatapaş munanichu»

---

¹Wakakuna muchaymanta tapuykuna qawanapaq (Taylor, 2007).

(p. 62). ¿Imanasqataq kaynata kutichirqa? ¿Tukuy qillqasqa likasqanwan yuyayninta, umantapas kallpachasqanwanchu? ¿Runamasinman sunquchasqa kaspanchu? Ñuqamantaqa, llapanwanmi.

Chaymi wakcha runakunapa ñakariyninta waqayninta qawariykuspa llakipayayta, kuyapayayta qallarirqa. Apunkunamanpas muchaspa, ratakusqa. ¿Ima runataq mana chaynanmanchu, runamasinpa ñakariyninta qawaspa? ¿Pitaq hawkalla qawaspa, allin uywanakuyta mana musqunmanchu?² Chaymi taytachaman mana iñiqkunata, paypa sutinpi rawrachkaq ninapi runamasin kañaq inquisidorkunata chiqnin, paykunamanta ayqikun. Waynanchik, Chuqi Amaruwan aylluchakuspa willkaman tukusqantaqa kay rakisqa qillqam qawachiwanchik:

«Tukuyñinmanta ašwan sumaqta akllašpam Chuqi Amaruqa “chaytam munani” ñirqani (...). Chuqi Amaruqa “chaymi Chuqi Urpay šutiuyuk warmiyki, chay hatun willkapi wakilla tiyankichik» ñispa ñiwarqa (p. 68).

Nisqanchikmantaqa kaypipas qawaykusunchik, warminpa siminpi:

«Ama pinqakuychu!» ñispa ñiwarqa. «Ñam qam willka kašpapaš Chuqi Amaru churin tukunki» (p. 74).

Waynaqa Chuqi Urpaywan kuskanchakuspanmi Qullqi Rumi musuq sutiwan riqsisqa kanqa, qipanqapas willkayasqa; yawarnintapas warminpawan hukllachanqa Wayraqinti churinpi. Chuqi Amaru wakapas aswanmi qapaqchakun ichaqa, qawasqanchikmanhina kallpachakuchkaspankupas, Tawantinsuyupa tuñikuynintaqa, wakakunapa qulluynin harkaytaqa manam atinqakuchu.

Waynaqa
wataywasimanta
lluptispa Chuqi
Amaru wakapa
machayninpi tiyan,
sumaq wasipi,
chaymi paywan
riqsinakuspan
allimanta willkaman
tikrakunqa
Qullqi Rumi sutiwan
sutichasqa.

---

²“Uywanakuy” simimanta (Luis Mujica, 2017: 329-352).

Chuqi Amaru
wakapas aswanmi
qapaqchakun ichaqa,
qawasqanchik-
manhina
kallpachakuch-
kaspankupas,
Tawantinsuyupa
tuñikuynintaqa,
wakakunapa
qulluynin harkaytaqa
manam atinqakuchu.

Literaturanchikpi «herético» simiqa munasqallanta akllaspa ayllumanta utaq huñumanta rakikuqmi, iglesiamantapas ayqiq. «Chuqi Amaru» cuentopihina waynaman tumpallapas rikchakuqqa kanmi literaturanchikpi, chaymanta hamutanapaqmi «Chuqi Amaru» cuentota qawanaykachisun «El caso del doctor Julio Zimens» cuentowan.

Literaturanchikpi «herético» wayna kaqlla maskay

Literatura peruanamanta tukuy yuyaymanaspam Gerald Taylorpa willakuyninmam tumpa rikchakuqta tarinchik, ichaqa manayá «Chuqi Amaru» cuentomanqa kamastachu rikchakun. «El caso del doctor Julio Zimens» cuentoqa Enrique López Albújar qillqaqpam (1965).

Kay cuentopim Julio Zimens, Huánuco llaqtaman chayaspa warmichakusqa «chinkasqa uchuy llaqtapa tawa chukllanpi» (p. 84).³ ¿Píwanmi kuskanchanakurqan? Martina Pinkiray «indíawan» (p. 85).⁴ ¿Imanasqataq kay kuskanchanakuyqa Huánuco caballerokunata hakarayachirqan?

Zimensqa karqa «hatunkaray, allin hapisqa, sumaq sayayniyuq, munaylla, sumaqllaña qari» (p. 83).⁵ ¿Peruanochu karqan? Manam, payqa Alemania suyumantam hamusqa. Inkakunapa ruwasqanku kuyapayaq, chaymi cuento purichiq niwanchik: «alemanqa, Perú suyunchikman españolkuna manaraq chayamuchkaptinku historianchikman llumpay sunquchasqam karqa» (p. 87).⁶

Kunanqa tapurikusunchik, ¿Julio Zimens waynanchikman rikchakunmanchu? Qawaykusun: Iskayninkum kuyanku Perú ñawpa llaqtata, iskayninkum Europamanta hamunku, qichwa runa

---

³«entre las cuatro chozas de una aldea perdida» (:84).

⁴«Una india» (:85).

⁵«alto, fornido, esbelto, hermoso, virilmente hermoso.» (:83)

⁶«el teutón llegó al apasionamiento por nuestro pasado precolombino» (:87).

---

indiowarmiwan kuskanchakunku, churiyankupas. Ichaqa, «herético» waynallam rikukuykun runa indiokunaman qaqay-qaqay aylluchasqa.

Zimensqa yananchakusqanmanta millarikustinmi tukun, Huánuco llaqtapi wañun cáncer unquywan. Qullqi Rumiñataqmi willkakusqa tukun. Chuqi Amaruman sunquchasqam runa indiokunapa yuyayninpi qipanqa.

Tukunapaq

«Chuqi Amaru» cuentopi, historia purichiq waynaqa, ichapas Gerald Taylorpa musquynin karqan. Payqa ichapas niwarqanchik: «Diospas, Martepas, Jupiterpas, quchapas urqukunapas muchasqa kachunku, ichaqa amaña runapura sipinakusunchu, usuchinakusunchu. Kay pachaqa hukllam. Hawkalla uywanakuspa kawsasunchik».

Europa llaqtamanta hampuq wayna, huk llaqtapa yachayninman tikrakuy qawasqanchiktaqa nichwanmi «asimilación cultural». Ichaqa, manamá chayllachu. Kay tikrakuyqa «huk runa» nisqankupa kawsayninpi, aychanpi chinkakuspa payta kallpachaymi.

**Zimensqa
yananchakusqan-
manta
millarikustinmi
tukun, Huánuco
llaqtapi wañun
cáncer unquywan.
Qullqi Rumiñataqmi
willkakusqa tukun.
Chuqi Amaruman
sunquchasqam
runa indiokunapa
yuyayninpi qipanqa.**

Maytu qillqasqakuna qatipasqay

- López, E. (1965). Cuentos andinos. Lima: Editorial Juan Mejía Baca.
- Mujica, L. (2017). Pachamama kawsan. Hacia una ecología andina. Lima: Universidad José María Arguedas, Pontificia Universidad Católica del Perú.
- Taylor, G. (1987). Ritos y tradiciones de Huarochirí. Lima: Instituto de Estudios Peruanos-Instituto Francés de Estudios Andinos.
- Taylor, G. (2007). Amarásobretodas las cosas. Los confesionarios quechuas, Siglos XVI-XVII. Lima: Instituto Francés de Estudios Andinos-Lluvia Editores.
- Taylor, G. (2015). Choque Amaru y otros cuentos nuevos (Texto en lengua general, versión castellana de Juan Carlos Estenssoro). Lima: Instituto Francés de Estudios Andinos.

MUSYAYKUNA

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

Killapa kanchariyninpi

Sócrates Zuzunaga Huaita
Aluko Ediciones
socracha_19@hotmail.com

Chumasqa: Willakuypiqa runapa ruwasqantam warminpa yukayninmantahina willakun. Warmipa kuyaqnintas paypa qusan wañurqachisqa. Chay wañuchisqan runañataqsi warmipa turin kasqa; payqa tuta puriq runas kasqa.

Sumilla: Narra la acción de un marido presuntamente engañado por su mujer con un amante. El amante es muerto accidentalmente por el marido, que resultó ser el hermano de su mujer y que pertenecía a una organización violentista.

Yaykuynin

Achka watañam kaymantaqa, Teodosio Huamán Arunas millay willakuyta chaskisqa -Warmiyki huk runawan tutakunapi tupanakunku, kay wasykipipuni, qam kay llaqtapi mana kasqaykikama - nispa nisqankuta.

Payqa, puripakuq arriero karqa, llapanpa riqsisqan.
- Chiqapmi chayqa, llaqta masiy. Sumaq warmichaykiqa hukwanmi riqsinakunku-nispa payman willarqanku.

Chayraykum, chay willakusqay arrieroqa kukutinta aspi-aspiykukuspan, sinkasqa runahina tapukusqa:
- ¿Chiqapchu chayqa?, ¿chiqapchu chayqa? - nispan allinta sayaqtukusqa.

Chaynapi kakuchkaspa, huk punchaw yachaytapuni

... mañasqa kanchapi
uywankunata
wichqaykuspan,
upyana qatuta,
cantinata
maskaykusqa,
allintapuni
machakunanpaq...

---

munarqan. - ¡Chiqaqchu chayqa!- nispan. Chaypaqqa illaq tukun; hinaspa tutayaykuqtañaqa kutirparin. Chayqa tutachataña llaqtaman chayaykakun; mañasqa kanchapi uywankunata wichqaykuspan, upyana qatuta, cantinata maskaykusqa, allintapuni machakunanpaq; piña-piña ukunpi kaspá, kukantapas chaypi aku-akuykuspan, cigarrontapas pita-pitaykuspan, condenadolina, copankunata upiya-upiyaykuspan.

**Chay horastaqa
llapallan pachapi
lliw tukuykuna upa-
upallalla kachkasqa.**

Chaymantaqa, cantinamanta llusqirparimun, caballonpi ichirparispa, hatun chukunta umanpi allichaykukuspan wasinman kutirparin, llaqtapa waqtanta, sara chakrakuna chawpinta, eucaliptokunapa chawpinta rispa.

Chaypiqa chuya tuta karqa; hatun ruyruchasqa killa hanaymanta akchimusqa. Chaypi, pakpakunañataq karu montekunapi manchakuypaq takikuchkasqanku, allqukunañataq karu wasikunapi wañuyllaña anyakuchkasqanku. Chaypiñataq, makinkunawan alforjanta llapchayta qallaykun, cuchillonta maskarispa.

Hinaptinñataq, wasinman manaraq chayaykuchkaspa, uchuy sachakunapa ukunpi caballontaqa watarparin; chakillanwan wasinman asuykunampaq. Chay horastaqa llapallan pachapi liw tukuykuna upa-upallalla kachkasqa. Makinpi cuchillonqa, killapa kanchayninwan, ninakuruhinaraq kanchaykamusqa.

Tuta wayrañataq runahina takiykuchkasqa sachakunapi arwinakuspa. Alli-alli puriyinpas ñanpi kaq yurakunapi rumikunapipas liw chaqukuchkasqa. Chaypiñataq, wasin ukupi, kanchasqata rikurparisan piñasqallaña kaspá.

- ¡Chiqapmi kasqa, warmiyi engañawasqa!- nispa.
-¡Mierdas! -Nirparimun, cuchillonta allinta hapiykuspan.

Chaymantaqa, wasinman chayaykuchkaspa sa-
yarparin retama sachakunapi, manchay wayrapa
takiyninta uyarispan. Chaypi, muyuriqninpi,
achka chillikukunapas kuti-kuti takiyninta
maqchichkarqanku.

Hinaptinsi, huk runa, yana llantu, wasimanta
rikuriykamun, hatun qipita marqaykuspa.

-¡Jijunagranputa! -nirparin, achka piñaywan
huntachikuspa- ¡Kunanqa yachankipuni, supaypa
wawan!

Chaypiqa, hatun samayninsi piñasqa torillopahina
uyariykukun, ñawinkunapas uyanpi iskay
ninakurukunapahina yana tutapi kanchayta
qallarparimusqa.

Runapa llantunñataq payman asuykarparimun,
chakniq tutapi, ñitirparispanhina. Qipanman, paypa
kasqanmansi chayarparimun. Chaypis samayninta
sayachispa, nervionta alliyachispa, pay suyarparisqa.

Chaypiñataq, runapa yana llantun kikinmanpuni
asuykarparisqa, hinaptinsi pay allin waynapa ukunta
rikurparisqa, kallpasapa kasqanta, hinaspaqa achka
piña celoswan huntaykurqukun. Ichaqa, runataqa
mana riqsirqunchu, hatun yana-yana chukuwan
kaptin.

**Chaypiqa, hatun
samayninsi piñasqa
torillopahina
uyariykukun,
ñawinkunapas
uyanpi iskay
ninakurukunapahina
yana tutapi kanchayta
qallarparimusqa.**

Hinaptin, chay runa waqtanman chayaykuptinsi,
payqa hatun pumahina payman pawaykun,
rikranwan kunkanta hapispa.

-¡Wañuy desgraciado! ¡Warmiywanqa ni pipas
satikunmanchu, waqray mierdas!- nispan.

Huk makinwanñataq iskay, kimsa, tawa... kutita
cuchillonwan wasanpi satirparin, qapariyninpi,
mancharisqa nanayninpi.

Hinaptin, kallpawan tanqaspa runataqa rumi-rumi allpaman wischurparisqa, hatun killapa akchiyninpi.

Chaypipunis, warmichan wasinmanta llusqirparimusqa, qapariyta chaqwaytawan uyarispan, paykunaman pawasqa.

Hinaptinsi, arrieroñataq, rikrankunata wiqawninman churaykuspan, sinchi machuhina, warmichanta tapupayan:

-¿Pitaq kay runaqa, carajo? ¿Pim kay allquqa, piwanmi engañawachkanki, waqra warmiy mierdas?

Warminñataq chay wañuq runata marqaykuspan, llaki waqayninta uyarispan, qusantaqa nirparisqa:

- ¿Imatataq ruwarparimunki, kuyakusqay qusachalláy? ¿Kuyasqay turachaytam sipirqunki!- nispan.

Chaypiñataq, chay arriero runaqa, rimayta munachkaptin, warmintaqa tapuykukun:

- ¿Tura...chaykichu kay runaqa? ¿Allinta rimaykuy, warmiy!

- ¡Arí, payqa kuyasqay turachaymi! ¡Payqa tutakunapim watukuwarqa, mikuykunata ham-piqkunatawan apakunanpaq! ¡Perú wakcha runakunaraykus payqa imakunatapas ruwarqan chaytaqa qamman manam nirqaykichu! ¡Payqa tuta puriq runas kasqa, SL partidonsi kasqa, taytáy!

Chay warminpa rimayninta uyarispa, arrieroqa kikin sayasqallanpi mancharisqa qiparqusqa, upayupa, killapa kanchariyninpi.

**¿Pitaq kay runaqa,
carajo? ¿Pim kay
allquqa, piwanmi
engañawachkanki,
waqra warmiy
mierdas?**

Sara chitachan qunqasqanmanta

Nataly Moscoso Cárdenas
Universidad Nacional José María Arguedas
1113120201@unajma.edu.pe

Chumasqa: Uywaqnin warmakuna pukllanankukama chinkarquq chitam Ernestina. Warmakuna wasinpi imayna uywaymanta mamampa willayninta chaskinku. Kutu allqupiwán kуска llusispanku maskanku. Tarispanku atuqta anchurichinku.

Sumilla: Ernestina es una oveja que se pierde mientras las niñas están jugando. Las niñas que la cuidan reciben en su casa una lección de cuidado de su madre. Salen a buscar junto con su perro Kutu y la encuentran cuando un zorro la acosaba.

Yaykuynin

Killapampa sutiuyq llaqtapis, Sara sutiuyq warmacha tiyasqa, payqa pusaq watayuqña; sumaq warmachas kasqa. Chaynallataq allinta mamataytanta ima ruraykunapipas yanapasqa. Antay Torres ayllunmantas paqarisqa; hinaspapas hatun chakrankupi kawsaykunata tarpusqanku. Chaysi, yachaywasi mana kichasqa kaptinraq, Saraqa ñuñupaqwa Liliana ñañanpiwan uywankunata michiq rirqanku. Uywankunaqa uchuymanta hatunkama, taksa chitachanpas Ernestina sutiuyq kasqa.

Ernestinaqa sumaq yuraq chitacha, tawa ñawicha kasqa. Chay chitachapa mamantaqa atuqsi apakusqa, uchuychalla kachkaptinraq...

Ernestinaqa sumaq yuraq chitacha, tawa ñawicha kasqa. Chay chitachapa mamantaqa atuqsi apakusqa, uchuychalla kachkaptinraq; chaysi uywa chitacha Sarallawan puriq karqan, payqa warmaman

---

ratarquskuspani pukllaq utaq yachaywasinmanpas kuska risqanku.

Chaysi, Sarapa maman mutikunata, hamkakunata, miskipayuqkunata llikllapi qipicharquspa, Sarata Lilianatawan uywakuna michiq kamachirqan. Warmakunaqa kusi kusillaña uywankuta tayta Teodosiopa hatun pampanman qatirqanku, chaypis huk warmakunawan, paykunahina michiqkunawan pukllakusqanku.

Chaypis, chunka iskayniyuq warmakuna pukllasqanku, llapallan suqtamanta chunkakama watayuq kasqanku, paykunaqa ña riqsinakusqankuña, chayna uywakunata michispanku.

- ¡Haytamuy! ¡Haytamuy pukuchuta, mikusqahina!
- nispa Saraqa warmamasinkunawan pukuchuta haytaspa pukllasqanku, uywakunata qawa qawaykuspanku.

Chayllamansi, mikuy pacha chayarqamuptin, llapallanku muyuriqpi tiyaykuspanku mikunankuta urquspanku miskillataña mikuchinakusqanku. Chaypis Santoschaqa:

- ¡Chay quesoykita aypaykamuway mutiwan mikunaypaq! –nisqa.

Lilianapas:

- ¡Ñuqapas quesota munani! –nispa mañakusqa.
Chaynata quykanakuspankus miskillataña llapanku mikuykunku.

Mikuyta tukurquspankus, uywankunata mayuman yaku upyachiq apanku.

Chaypis, waklawninku chakrapi trigopa irasqan

Chayllamansi,
mikuy pacha
chayarqamuptin,
llapallanku
muyuriqpi
tiyaykuspanku
mikunankuta
urquspanku
miskillataña
mikuchinakusqanku.

---

tullun huñusqa kasqanta rikurqusqanku, chayta qawaykuspankus pukllaq riyta munasqaku, chayllamansi Saraqa kaynata nisqa:

- Manam, chaymanqa richwanchuqaya, runanmi piñarqkunman.

Warmakunaqa mana uyarispankus, qipanchaykuspanku risqaku, hinaspa uywakunata qunqaspa pukllakusqaku. Chaysi, Lilianapas munasqa riyta, hinaspa ñañanta nisqa:

- ¡Hakuchik, pisichalla pachatam pukllasun! Qawariy puka uyaraq pukllakuchkanku, ñuqapas munani pukllakuyta. ¡Hakuchikyá Sara!

Saraqa mana munasqachu, aswanqa ñañanta qawaspa nin:

- Hinatapasyá risun!
Ñañanpiwan siqaykusqanku.

Warmakunaqa qari qarillaña pukllaykunku takiy-kuspa, trigo espigakunapi pitaykuspanku. Sarapas pukllakuspa uywankunataqa mana yuyasqañachu. Pisipasqallaña kachkaspankuñas, Saraqa uywankunata yuyarirqusqa, hinaspa:

- ¿Maypitaq uywaykunarikachkan? – nispa yuyayllanpi tapukusqa. Chaymantaqa pukllaqmasinkunatapas nisqa:

- ¡Yaw, uywanchikkunata qunqarqunchik! Hakuchik, wakanchikkunata, chitanchikkunata illachimusunchik!

Allinta qawaptinkus, uywakunaqa tayta Teodosiopa waylla pampanpi miskita mikukuchkasqaku. Ichaqa manas lliwchu kasqanku, Sarapa chitan,

**Mana tarispankus,
warmakunaqa
uywankunata
apaspa sapakama
wasinkuman
ripukusqanku,
Sarata Lilianatawan
sapallankuta
saqispanku.**

Ernestinachan chinkarqusqa.

Hinaptinsi, Saraqa utqayllamanña Ernestinata maskayta qallaykusqa, hinallataq warmamasinkunapas maskaysisqanku.

- ¡Ernestináy!;Ernestinalláy! ¡Maypim kachkanki! – nispa.

Mana tarispankus, warmakunaqa uywankunata apaspa sapakama wasinkuman ripukusqanku, Sarata Lilianatawan sapallankuta saqispanku.

Waq-waqaykuspas Sara Lilianapiwan maskaykusqanku, ichaqa manas tarisqankuchu. Liliana nisqa:

- ¡Sara intipas chinkaykuchkanña, hakuchikña huk chitachallam riki!

- ¡Manayá chaynachu, Ernestinaymi, wawachallaymi! Hinaspapas mamanchik qaqchaykuwasun. Waklawchallapiña maskaykusaq –nispa Saraqa kutichisqa.

Manaña tarispanku, Sara ñañanpiwan llakisqa waqaykuspa wakin uywankunata wasinkuman kutichisqanku.

- ¿Kunanri, imatataq nisaq mamaymanri? ¿Maypitaqri Ernestinachay kachkanmanri? ¿Atuq-chu mikurqurqan? ¿Yakutachu upyayta munarqan? ¿Maymanraq siqaykurqan?- hamutaspa, kaynakunata yuyaymanastin Saraqa llakisqallaña wasinman kutisqa.

Chayarquptinkus, mamanqa allinllata warmankunata suyarqusqa.

- Ñuqaña uywakunataqa wataykamusaq –nisqa. Chaysi, mamanqa uywakunata watukachkaspa Ernestinapa mana kasqanta musyarqusqa; hinaspa,

**Allintam
paykunawanqa
kawsakunanchik,
manachayqa
pachamamapas
piñarqkunmanmi,
hinaspa
kawsayninchik-
kunapas manaña
qispinmanñachu.**

---

mama Ameliaqa warmankunata tapusqan:

- ¿Maypitaqri Ernestina kachkan?

Saras mana llullakuyta atispa:

- Chinkarquwankum mamalláy, pukllachkarqaniku, hinaptinmi hamunaykupaq manaña kasqañachu. Maskaykuniku, manam tarinikuchu.

Chayman, Liliana kaynata churkumusqa:

- «Ichaqa mamáy, Ernestinaqa uchuy chitachallam riki, imaynanpitaq piñakunki, manam qusaykichu, nitaq warmaykichu chinkarqun».

Chaysi maman kaynata nisqa:

- Warmallaykuna, uywanchikqa uchuychalla utaq hatun kaspapas ayllunchikmi, kay kawsayninchikpiqa allinta uywakunanchik. Chitanchikkunata, wakanchikkunata, kuchinchikkunata, wallpanchikkunatapas, manam maqachwanchu, nitaq usuchichwanchu, paykunaqa kawsay uywakunam ñuqanchikhina purinku, mikunku, puñunkupas. Allintam paykunawanqa kawsakunanchik, manachayqa pachamamapas piñarqkunmanmi, hinaspa kawsayninchikkunapas manaña qispinmanñachu. Chaymi riki, ñuqanchik runakunata, uywanchikkunata, kawsayninchikkunata, pachamamatapas yupaychananchik, chaynapi allin kawsaypi tiyasunchik.

**Chaysi Kutuschaqa
utqayllamanña
raskispa atuqta
mancharqachispa,
Ernestina
chitachata
kutichimusqa
Sara mamanpiwan
kasqankuman.**

- Ernestinanchikta qunqaspari, manayá allinchi kachkanchik. Ñuqa mamaykichikhina, qankunataqa mana qunqarquykichikmanchuqaya, chaynatayá, uywanchinkunatapas qunqasunchu hinaspa ñuqawan maskaq risunchik.

Chaymantas, Sara, Amelia, Kutu alluqunkupiwan Ernestinata maskaq tuta tutataña rirqanku, hampatukunapas takichkaptinkuraq, wayrapas hukniraqta pukuykuchkaptin; iskaynin war-

---

mikuna chitachanta maskaq linternawan kanchiykukuspa rirqanku. Tayta Teodosiopa pampanman chayarquspankus, Ernestinata maskayta qallaykunku. Chaysi, waklawnkumanta warmachapahina waqayninta uyarirqusqaku. Utqayllamanña rispankus, sayaninri atuqta chitachata muyupayachkaqta rikurqusqanku, chaysi, Sara nisqa:

-¡Mamalláy, mama! Kunanqa chay atuqqa Ernestinanchikta apakunqachiki ¿Imatataq ruwasunri?

Chaysi mama Ameliaqa allqunta pichkaykun:

- ¡Yaw, Kutuscha wak atuqta mancharichiy!;Pichka, pichka! –nispa.

Chaysi Kutuschaqa utqayllamanña raskispa atuqta mancharqachispa, Ernestina chitachata kutichimusqa Sara mamanpiwan kasqankuman.

- ¿Qawachkankichu Sara? Allquchapas riqsikun chitachantaqa, chaynalla, ñuqanchikpas uywanchik-kunata riqsikunanchik, astawanqa runahina allinta runamasinchikta, uywanchikkunata, kawsayninchikkunata uywakunanchik –nispa mama Amelia Saraman nisqa.

- Arí mamáy, allinta niwachkanki, uywanchikkunawanqa allinta kawsakunanchik, kunanmantaqa allinta musyaspay uywanchik-kunataqa michisaq.

Chaynapis, Sara, maman Amelia, Kutupiwan kusiqaña wasinkuman kutikamusqanku, uchuy Ernestinata apaykukuspanku.

**Arí mamáy, allinta
niwachkanki,
uywanchik-
kunawanqa allinta
kawsakunanchik,
kunanmantaqa
allinta musyaspay
uywanchikkunataqa
michisaq.**

Saykusqam uywakuyniy

Heberth Loa-Gonzales
Universidad Nacional José María Arguedas
capu.heberth.loa@gmail.com

Chumasqa: Kay willakuyqa runakunapa imaymana uywanakuyninpa sunquntam puririchin. Sasachakuywan paqarimun, kawsaykunapa chakankunata chimpastin; ichaqa, uywanakuypa sapillanmanmi kutiykunpas. Hinaptin, ¿Imataq uywanakuyqa?

Sumilla: Este cuento narra la diversidad del «uywanakuy» en las personas, que emerge con tribulaciones, cruzando puentes de la vida; pero, todo vuelve a la raíz del «uywanakuy», entonces, ¿Qué es el «uywanakuy»?

Yaykuynin

Antaqaqa llaqtapi
runakunapa
uku sunqun
kusisqa karqan,
Wallatata Urpiwan
uywanakusqanta
qawaspanku. Chayta
rikuspam, Atuq
sutiyuq llaqtamasin
Urpipa wasinpa
waqtanman
astakamurqan.

Antaqaqa llaqtapim, Wallata sutiyuq sipas
Atiyakusqa: Paymi llampu sunqu, suni
chukchayuq, uqi ñawiyuq, kusi kusilla karqan. Payqa,
ima ruraypipas llaqtamasinkunata yanaparqan.
Chaynallataqmi, chitakunata, kuchikunata,
wakakunata uywakuspa, hawka kawsakurqan.
Urpim qusan karqan; payqa chakrapi papata,
tarwita, habasta, purututa tarpuspa ruruchirqan,
chaykunawanmi llaqtanpi mallwarirqanku.

Chaymi, Wallataqa kusa-kusata qusan Urpita
kuyakurqan. Iskay challanchakunahinaraqmi
sapa punchaw uywanakurqanku. Chayna
uywanakuywanmi, kay pachapi imayna kawsakuyta
llaqtamasinkunaman yachachirqanku.

Chaymi, Antaqaqa llaqtapi runakunapa uku sunqun kuisqa karqan, Wallatata Urpiwan uywanakusqanta qawaspanku. Chayta rikuspam, Atuq sutiuyuq llaqtamasin Urpipa wasinpa waqtanman astakamurqan. Chay wasiqa qaqrañam karqan, unay watakunañam mana pipas tiyarqañachu. Wasipa pirqankunapipas, ukunkunapipas qurakunañam wiñarqamurqa. Wasi kirakunapipas ukuchkunañam tapanta ruwarqurqanku.

Hinaptinmi, Wallataqa chayta qawaspa, puñuna punchukunata, hamka hamkasqanta miskipayuqta, rurukunata ima, apaykukuspa watukaq rirqan. Sipas wallataqa imayna Atuq runa kasqanta manam yacharqanchu. Paytam, runakuna Aquyrakiwan suticharqanku. Chiriyakullaqtapim Atuqqa ñawpaqta tiyarqan, chaypim llapallan llaqtamasinkunawan maqanakurqan, mana imamantam runakunata, uywakunata, warmakunatapas panyaparqan; chayta ruraspanmi qari-qari karqan.

Hinaptinmi Chiriyaku llaqtapi uywanakuyqa pukakachitaparawanhapirqachiptikipisipisillamanta waqamuqhinqaraq karqan. Hinaspapas, runakunam allquwan misiwanhina kawsakurqanku, manam haylli uywanakuyllapas karqanchu. Chaynapim, Atuq runa ima ruwaynintapas ñawinchachirqan.

Chaymi, Wallata warmiqa nin:

- ¡Allinllachu taytáy Atuq!, ¡Qayllachasqa Antaqaqa llaqtapi tiyakuy! -nisqa.

Sapa punchaw achikyamuptin chaska pawamunhinqarqasi Atuq rikurirqun. Wayrapas llampullawansi uyantapas pukuykatamun, pichinkuchakunapas miskillatañas takiykunku, luwichupas sullaq sinqanraqsi llullu kawsayta suwakuchkaqhinqaraq Atuqpa muspayninpi karqun.

**Atuqpa chayna
rimasqanta uyarispan
Wallataqa kawsay
tarpukusqankunata
uchkuykamun,
hinaspataq, qaqra
wasitapas patanmanta
qispichinankama
allichaykachin,
takikunata
takirikustin.**

**Chayta, sillqa
ninhinararaq tayta
Atuqqa watiqaspas,
caballonta
Chillkaraqra
wayquman
pusarqapuspa
kachaykamun. Mama
Wallataqa unay
pachamantañam
yanta qipiyuq
kutimurqan,
rapikuna marqarisqa.**

Chaysi, Atuq rimarin:

- ¡Mamáy Wallata! Kurkuypas illarqunraqmi, uku sunquypas llamsaykunmi rimaynikiwan. Chiriyaku llaqtaypiqa manam pipas chaynataqa niwarqanchu, aswanmi sapa punchaw chaqwayllapi paqariykachiwarqanku. Yanqamantam llaqtama-siykunapas chiqnikuwarqanku.

Atuqpa chayna rimasqanta uyarispan Wallataqa kawsay tarpukusqankunata uchkuykamun, hinas-pataq, qaqra wasitapas patanmanta qispichinankama allichaykachin, takikunata takirikustin.

Saqsaywamanpi pukuy pukuycha,
imallamantam qamri qawanki,
ñuqachu kani mana mamayuq
Kaykunallapi waqanallaypaq.

Saqsaywamanpi pukuy pukuycha,
Imallamantam qamri qawanki
Upachu kanki llakinaykipaq
Mana taytayuq waqanaykipaq.

Qaspimuchkaptinña, Wallataqa wasinman siqaykun. Chaypi kachkaptin, Urpi chakrapi llamkasqanmanta chayarqamuspa, tapun:

- ¡Allinllachu mamáy, Wallatáy! ¿Imaynallam wasimasinchik kasqa? ¿Imaraykus kay llaqtanchikman hampukusqa?

Wallataqa hamutarispas nin:

- Kuyasqay Urpichay, llaqtamasinchikpa sutinga Atuqmi kasqa. Paysi sapa punchaw sasachakuyllapi llaqtanpiqa kasqa, chaysi allin kawsakuyta munaspa Antaqaqa llaqtanchikman hamusqa. Aswanmi, qawasqaymanhinaqa allin runachusmi kanman, ichaqa sapa punchawchiki riqsichkasunpas.

Chayllapis, Urpi upallalla yuyaymanan, hamkata miskipayuqta kachustin, hinaspa rimarimun:

- ¿Imatataq allin kawsay ninchikri? ¿Kay pachapi kanchu allin kawsay? Hamutasqaymanhinaqa kay pachapiqa allin kawsayqa manam kanchu. Uywanakuymi kan. Ichaqa, uywanakuypas manam aylluykiwan allinlla tiyakuychu nitaq mallwariychu. Uywanakuyqa runapa, kawsaypa, uywapa hayñi ñawraynin yupaychaymi, utaq imawanpas awqarqanakuptiki chayta riqsiykuspa kaqllamanta pampachaykanakuspa uywanakuyta qallaykuymi. Chaynatam, ñuqa riqsikuni uywanakuytaqa.

Chaypi, mama Wallataqa qusanpa rimarisqanwan upallalla uyarayan. Hinaspa, mallillus mikuna yanukusqanta matipi qaran.

Paqarisninta, Wallataqa pichinku waqayllata yanta pallakuq siqaykun, chaykamataq Urpiqa hina kawitunpi puñurqayachkan. Chayta, sillqa ninrihinaq tayta Atuqqa watiqaspas, caballonta Chillkaraqra wayquman púsarqapuspa kachaykamun.

Mama Wallataqa unay pachamantañam yanta qipiyuq kutimurqan, rapikuna marqarisqa. Hinaptin, qipinta wakna kuchuman churaykuchkaptin, Urpi pisipayllaña chayarpamuspa nin:

- ¡Wallata, manam caballo kanchu watananpi! Ñam qatakunapipas maskarqamuniña, ichaqa manam tarimunichu. Llaqtamasinchikkunatapas tapurqamuniñam, paykunapas manas rikusqankuchu nitaq musyasqankuchu. Chay-mi, yuyaymanasqaymanhinaqa suwam chinkarqachitamun.

Chaynata Urpi rimachkaptinsi, tayta Atuqqa kusiqañña qispiykamun. Chay llakita rikuspas,

**Atuqpa yuyayninqa
manam uywanakuypa
sapinta nitaq
kallmanta
hamutachkanchu.
Qampaqrí, ¿imataq
uywanakuyqa?
Chaynapi,
Wallataqa Urpiwan
purichkaptinsi,
llaqtanpi
umallikuna
caballonta
tarirqamusqaku.**

---

mana imatapas ruranchu, nitaq maskaysiytapas munanraqchu. Aswansi, payqa suwam apan nispa atipaykukun. Hinaspas, huklaw ñanninta pantaykachin, chaypis yanqa mama Wallatataqa Urpintinta llakisqallataña puriykachimun.

Payñataqsi, ukusunqunpi asiymanta wañuykun, kaynataraqsi yuyaymanaykun:

- Upakunata yanqa purichichkani, llaqtamasinkunaqa nirqataq; paykunam kusa kusata uywanakunku. Chayraykum, mana sasachakuyninkupas kanchu. Aswantaq, ñuqaqa rikuchkani mancharisqata, awqanakuqta.

Atuqpa yuyayninqa manam uywanakuypa sapinta nitaq kallmanta hamutachkanchu. Qampaqri, ¿imataq uywanakuyqa? Chaynapi, Wallataqa Urpiwan purichkaptinsi, llaqtanpi umalliqkuna caballonta tarirqamusqaku. Chayta, mama Wallata uyarispa kallpankunapas maymantaraqchá kutiykarqamun, kusionqas uywanta chaskikusqa.

Hinaptinsi, Atuqpa yuyaynin aswantaraq tinpurqan. Chaymi, hamuq mitataqa qiwantaña suwakunan karqan, allqunmanñataq saqra hampita qarananpaq karqan.

Chaymantaqa panqata kañananpaq hamutarpasqa. Hinaspa Tayta Atuqqa pachapa risqanmanhina wallqu tukurqan. Wallatapa panqa sasawan tarikusqanta, achka chaniwan rantikusqanta ninawan kañaykapurqan. Manam qawarikurqanchu imayna sasachakuywan Wallatapa panqa taqikusqantapas.

Chaymi, hamuq mitataqa qiwantaña suwakunan karqan, allqunmanñataq saqra hampita qarananpaq karqan.

Hinaptinsi, paqarisninta Wallataqa Urpiwan raymiman risqankumanta kutimusqaku. Kichkapatata pisipay-pisipallaña qispirqamunku, hinaspa samarinankupaq tiyaykunku. Chayna kachkaspa

---

Wallataqa musquyninta yuyarirqun, hinaspa Urpita nin:

- Chisi musquyniypim panqachuparaq Atuq chimpaymanta qawamuwasqa. Chaynallataqmi, runa tawtinkuta tusunapaqhinaaraq waqachisqa. Chaymi, yuyaymanasqaymanhinaqa imapas icha wasinchikpi paqarirqun. Aswanmi, chisimantaraq nisyuta hanllapakuy, llakipakuypas hapiwachkan.

Chayta Urpi uyarispas kutichin:

- ¡Arí warmilláy!, ñuqapas nisqayki-hinakunatam kay tutakuna musqukurqani. Chaymantapas huk tutam musquyniypi waqasqani, chay richkarirquptiyqa chiqapta ñawiyamanta wiqiypas sutumuchkasqa.

Chaynata rimakustinsi samasqankumanta sayarirqusqanku. Hinaptinsi, uray wayqumanta uqirikuq qusñi llamllarimuqta rikunku, aswansi wasiman hichpaykamuptinkuqa, chiqaptaña qusñiykamun. Chaysi, Wallatapa qispimunana paqqapanqata qisqanpi uhpallaña qusñiykuchkasqa, manas ni panqapa qutqunpas kasqañachu. Chayta, qawariykuspani Wallatapa animunpas chipawhinaaraq llusqirparin, uma chukchankunapas mancharikuywansi sayarirqun, manas rimakuyninpas tuqyanchu, mana kallpayuqhinachay ñanpi qiparqun; aswansi waqayta qallaykun.

Urpiñataqsi ima ruraytapas mana atinchu, tutapihina rikurirqusqa. Chaysi nisqa:

- ¡Achachalláw runa! Imaraq ñutquypiki karqan kaynakunata rurana ykipaq. Ima rurasqaywan piñachiptiypas amachá kawsayniyta kaynatachu sarunchawaq karqan. Wiqiykum awqirunapa kawsayninman illanqa. Intipas yaykuykuchkanñam, killapas llusqimuchkanñam, chaynachiki uywakuy ninchikpas qakimusquyarqunqa.

**Chayta,
qawariykuspani
Wallatapa animunpas
chipawhinaaraq
llusqirparin, uma
chukchankunapas
mancharikuywansi
sayarirqun, manas
rimakuyninpas
tuqyanchu, mana
kallpayuqhinachay
ñanpi qiparqun;
aswansi waqayta
qallaykun**

Chaynapi, Wallata Urpiwan sasachakuy mitapi paqarirqanku. Llaqtamasinkuna kuyapayaspanku achka panqata quykamurqanku, chaywan uywachankunata uywanankupaq. Chaymantapacha, tayta Atupqa chay ruraykunata rikuspa iskayakurqan, yuyayninmi qusni allpahina unancharqukurqapas.

***

**Llaqtamasinkuna
kuyapayaspanku
achka panqata
quykamurqanku,
chaywan
uywachankunata
uywanankupaq.**

Chaynatam kawituy hawapi puñurquspay musqukusqani, kikiypim uywanakuyqa kasqa, ñuqata riqsikuspaymi uywanakuyniytaqa tiyaqmasiykunaman tinkuchiyman. Chaka chimpayqa karupiraqmi kachkan, aswanqa ¿Imataq uywanakuyqa?

YUYARIYKUNA

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

**Lema Otavalo, Yana. (2021).
Kampa Shimita Yarkachini.
Quito: Kinti Rikra Casa
Editorial, pp.136.**

Ecuador suyupi, huktawan, harawiq warmi kanchariqamun. Musuq maytunmi kay Perú suyukama chayaraqamun. Yana Lema Otavalo, Kichwa, kikiropa rimayninpi, Quito markamanta; kanmanchá qichwasimi qillqaypi «Qampa simiykitam yarqachikuni». Kikillanmantam, warmi kasqanrayku, yananta maskakun, tukuy munasqanta rimaykunawan qillqan.

Tawa chunka hararikunam kuyakuyninmanta, pachamamamanta, kawsay

uywachakunamantapas imayna kayninta sunqunmanta kuyaypaq qispichimusqa. Wakin runapa, qichwa simi mana yachaqaqpas, castellanopi tikrachisqata churapakamun; chayqa mayqinpaqpas allinmi kakullan.

Ecuadorpa kichwanta mana yachas-papas, Yana Lucypa ruwasqantaqa, sunqunwan nisqantaqa allintam yuyaymananman. ¿Imanasqa? Sichus sunquykiwan, mana ñawillaykiwan, sunquykiwan lliw qillqasqanta qawaspaqa, qillqaqpa ruwasqantaqa sunquchakunkiman.

Yana Lucypa qillqasqanpim sumaq harawikuna qunqaymanta rikurimun, kayna hina: «-mana imata nishachunirkani / chaypash ñuka ñawikuna mishanllami». Icha kaynapi upallallas kaspapaqa, ñawillaypas rimakamuchkan; icha tukuy ukuymi ñawillaypi chumakuspa kikillanña rimakamuchkan.

Chayraykum, Yana Lemapa ruwasqantaqa anchata riqsina, hinallataq warmi kachkaspa tiqsimuyupa imayna kasqanta allinta riqsispa lliw runakunapaq chiqirichisqanta. Harawi qillqaqkunaqa manam qunqanapaqchu, sapa kuti hawaripa qillqankunata taqwirispa yuyarinapaqmi. Chaypim sunquyuq runapa sunquwan qillqasqan, warmi qaripas, maytuta kichaspa ñawinchanapaq. (LM). 🐦

Atuppa chupan Riwista, Wata 7, Yupa 7, Lima, 2021- 2022.

Qanchis watanpi qanchis yupa Atuppa chupan Riwista rikurimun. Kayqa kusikuypaqmi, Pablo Landeo umalliqninpa sasawan qispichisqanmi. Kay yupapim tawa suyukunamanta qillqaqkuna ruwasqankuta churapakamunku.

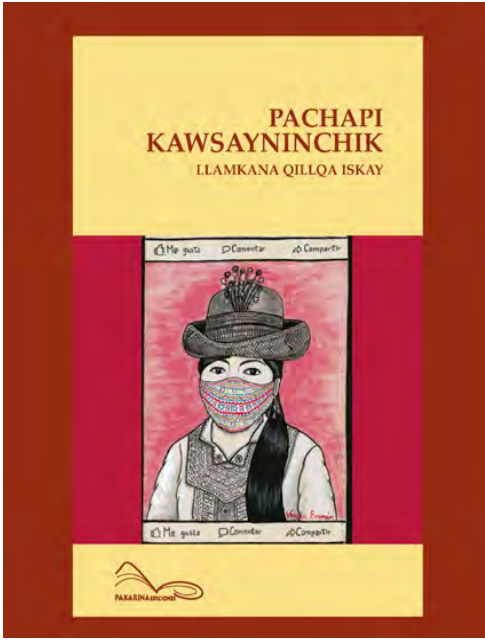
Perú suyumanta Crescencio Ramos, Hugo Carrillo, Juan Luis Espinoza, Irma Alvarez, Eleodoro Paucar qillqamunku. Hinallataqmi, Ecuador suyumanta Wary Vásquez qillqamusqanta qawarichin. Chaymanta, Héctor René Tévez Argentina suyumanta ruwayninta qawachimun.

Bolivia suyumanta Elvia Endía, Jinés Cornejo qillqaqkuna ruwasqankuta rikurichimunku.

Atuppa chupan Riwistaqa alli allillamanta qispichisqa. Uywaqninkunam unaymantaraq qichwasimipi yachayninkunata qawarichinankupaq ruwanku. Sapa suyupim qillqaqkuna yachayninkunata qawarispanku yachasqanmanhina ñawinchaqkunapaq churapakamunku.

Chayraykun, Unaypachamanta napaykuyniyku riqsichiyta munaniku. Atuppa chupan Riwistapiqa chayllaraq runasimi rimaqkunapaq qillqaqkunas llusqsimuchkanmi. Atuppa chupan Riwistaqa wiñaypaq kachun. (LM).

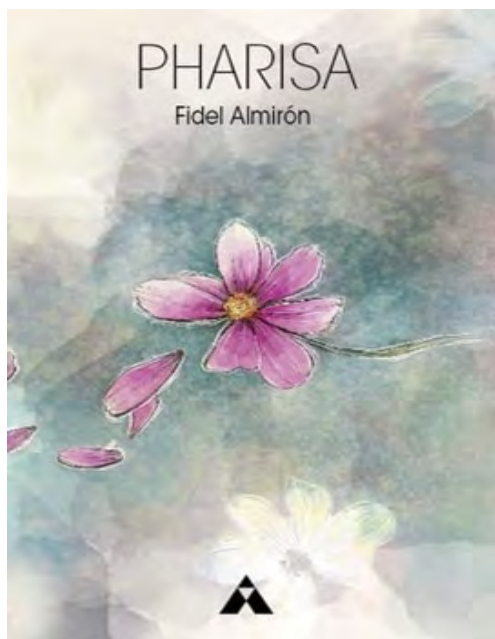
**Tintaya, M.; Tintaya, R.;
Pumacahua, A.; Condor, F.;
Cuba, A.; Choquechuanca,
S.; Soto, J.; Luque, P.;
Trillo, J.; Huaranga, P.;
Grillo, Ch. (2021). Pachapi
kawsayninchik. Llamkana
qillqa iskay. Lima: Pakarina
Ediciones. 37 pp.**

Chunka hukniyuq wayna sipaskunam sumaq qillqakunata riqsichimunku. Uyanmantapacham kuyaypaq kunan pachakunapi runapa kawsayninmanta qillqamunku. Sapakamam yachasqankumanhina sasachakuy pachamanta willakamunku.

Lliw llaqta runakunapa kawsayninman sasachakuy unquykuna yaykuptin, sapakama wasillanpi qipanku. Covid-19 sutiyuq unquymi runata mancharichispa warmakunata, payamachukunatapas wasi ukullapi qipachinku.

Chaykunamantam qillqapi churanku, mana qunqarinapaq, kawsakuyninkuta mana wischurinankupaq; imatapas ñawinchaspa sasachakuy pachapi imayna tiyasqanchikta. Kayna qillqakunam wiñaypaq qispirqamun qipawiñay warmakuna ñawinchanankupaq.

Unaypacha. Rimanakuypaq qillqamanta wayna sipaskunapa ruwasqanta anchata riqsikuniku, kusirikunikutaq. Ama chayllatachu qispichimunkichikqa; chayllaraqmi rikurimuchkan musuq qillqaqkuna. Wiñaypaq wayna sipaskuna. (LM).

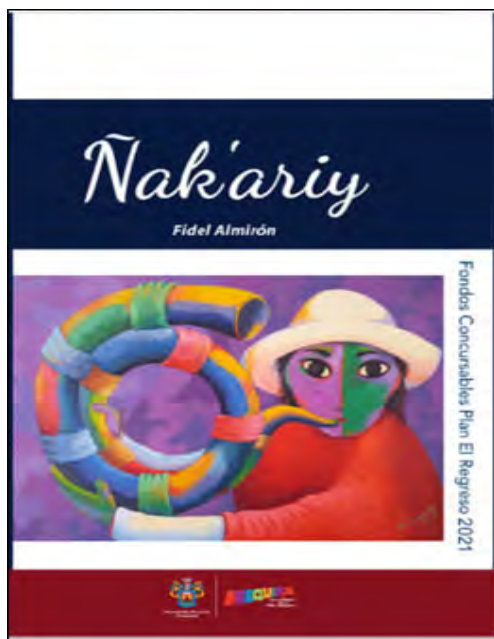
**Almirón, Fidel (2021).
Pharisa. Arequipa: Editorial
Aletheya.**

Pharisapi, Fidel Almirón, kuyaymanta harawin. Kuyayqa runapa imaymana hukwan wayllunakuymi. Mana kuyay kaptinqa pipas mana kanmanchu. Icha kuyayllapimrunapasrunayan. Kuyayllapim runapas sunqchakuspa hukkunawan kuskanchakuspa, yananchakuspa, kaqtapuni wiñachin. Waylluyqa hukninta muyupayaymi riqsinapaq; riqsisqa kaptinqa yuyayninman yaykurqun. Yaykurquptinqa uku sunqunpiña kan. Kaymam chayamuptinqa runapa ukunpiña yachakun.

Kuyayqa manam yachapakuychu, manataqmi yachakuychu. Sichus runa huk runaman ratakurquptinqa usuchiyanmi tukupun. Chaymi, kuyayqa musuqmanta sapa punchaw qallariy, sapa punchaw riqsiymi. Chayna kaptinmi, warmi qari riqsinakuytaqa mana tukupunchu, riqsirquspari runaqa wañuyman yaykun. Riqsisqa kaptinqa imapas tukun.

Kimsa chunka hawarikunam kuyaymanta, waylluymanta qillqasqan maytupi rikurimun. Arequipa suyupi, Chumbivilcas runa, chaypi takyaspañas mamasiminta yuyarispa sunqunmanta kaqta rikurichimun. Chaychiki, kuyaykuynin kaptin imatapas yuyarispa riqsichiya murarqan.

Fidel Almirón siminpi qillqaspaqa yuyaymanaspa irqiraq kasqanta yuyaypaq qillqan. Chaymi, waynakuna sipaskunapas atisqankumanhina maytupi icha sunqunkuta tarinmanku. Sapa qillqam wiñaypaq qispimun. (LM).

**Almirón, Fidel. (2021).
Ñak'ariy. Arequipa:
Municipalidad Provincial de
Arequipa. 69 pp.**

Musuq maytupi, Fidel Almirón iskay chunka harawikunata riqsichichkan, iskay simipi, qichwapi castellanoman tikrachisqatapas, llapallan runa ñawinchanankupaq. Kay maytupi runapa ruwayninkunata hinallataq imaymana uywanakuymanta churapakun. Ichapas, Ñak'ariy harawipiqqa kuyaqnin yananta qayapayaspa raymichaykuyman qayarikun. Chaymanta wakin harawikunapi ima ñakarichisqanta yuyaripa harawin.

Chaypim sunqunpa uywasqanta hamutaspa riqsirichin.

Chaymanta, wakin harawikunapiqa kuyakusqankunamanta qillqan, chiri wayrakunamanta, pukllaykunapi raymisqanmanta ima. Hinallataq, kikinpi ima kaqtapas qawarichiyta munaspanmi sunqunmanta kaqta qillqan. Harawiqqa runapa uku sunqunpi imayna kaqmi qillqa rapikunapi churapakun. Chaymi, imayna yachasqanchikmanhina akllasqa simikunapi kawsayninchik llusqsimusqanta rapipi wiñaypaq churana.

Fidel Almirónpa qillqamusqanqa yuyaypi takyananpaqmi. Icha wakin hamuqkuna tarispanku, ñawninchaspanku, qichwasimipi sunqunta tupachispa yachayninta tarillanmankupas. Fidel, amamá qillqayta saqinkichu, yachasqaykitaqa wiñaypaqmi ruwana. (LM).

Runasimi yuyaymanay

Belisario Sánchez Rojas
Asociación Educativa Saywa
bsrargama@gmail.com

Chumasqa: Kay yuyaymanayqa, runasimiwan hinallataq castellano simiwan kuskanchasqapi rimayninkuna uywaq yachachiqpa yuyaymanayninmanta paqarimun, ñawpaqmanta kunankama runasimita qawarispa, iskayninpa uywanakuynin imayna puririsqanmanta.

Sumilla: Reflexiones que surgen desde la mirada de un maestro bilingüe quechua-castellano, repasando información y la experiencia en su convivencia social en estos tiempos.

Yaykuynin

Andahuaylas suyupiqpa paqarimusqaymanta-
Apacham runasimita uyarirqani, chayllamanmi
simiypas tuqyarqan rimay atisqaymanhina. Chaymi
pachapa risqanmanhina tukuy imata riqsispayqa
yuyaychakuni allintaña.

Chanka aylluqa
sunqunchikpichiki
kuyakuyninchikta,
riqsikuyninchikta
ima, ñawpa
payamachun-
chikkunaman
mastarinanchik,
paykunapa
yawarnintam
apachkanchikraq...

Yachaywasikunapi uñaymantapacha uywaqniy-
kunam willariwarqanku: Chanka ayllus Inka
aylluwan yawarninkupas pampapi purinankama
awqanakuyman yaykusqanku, munayninku
takyachinankurayku. Ñawpa pachakunamantaraq,
hukpa munayninman kumuykuyqa manariki
atinallachu karqan.

Kunan qawarispa niyman: Chanka aylluqa
sunqunchikpichiki kuyakuyninchikta, riqsikuynin-

---

chikta ima, ñawpa payamachunchikkunaman mastarinanchik, paykunapa yawarnintam apachkanchikraq; chaymi kunankamapas riqsikunchik pumapa purinantakama puriq ayllu, kunkturpa pawasqanta pawaq suyu, intipa yaykusqan yaykuq runa, killapa kanchiynin qatig ayllum kaniku nispanchik.

Chaysunquywanmikayyuyaymanaykunataqillqarini, ñawpaqmantapacharaq runasimi rimaqkunapa uywanakuyninchik imayna qatichisqanchikta hamutarispay. Ichapas kanman rimakuypi ñawinchaspa astawan chuyariykachinapaq.

Chawpin

Sapa runam llasaq yachayniyuq kanchik; chay yachayninchikkuna mismirichiqmi runa siminchik, miski rimakuyninchik, kikinchiqpa kayninchik. Chaymi, lliw ayllunchikpa rimayninpi purispa kunan pachakamapas runasiminchiqqa kallpayuqraq kawsakuchkan. Kawsakuyninchikpi ima nanayta churawaptinchikpas kaymanta chaymantam yachasqanchik simipi kaqmanta qaparimuchkanchikña.

Ñam pimanpas huk simikuna rimaqkunaman, allinta sayaspa kallpawan kutichichkanchikña runasimipi; wiñaypachaqa pakasqanta, kikin runapas pakakusqanmanta yachayninta mastari-muchkanñam. Payamachukunapas wawanman, willkankunamanmi kaqmanta miski rimayninta uriwapuchkan; hawa runapas runasimi kuyay kasqanta aypaspa munapakuchkanña.

Wiñay pachakunapiqa, kawsay maskaypi purikuqkunash qunqaymanta kay suyukunaman

**Payamachukunapas
wawanman,
willkankunamanmi
kaqmanta miski
rimayninta
uriwapuchkan;
hawa runapas
runasimi kuyay
kasqanta aypaspa
munapakuchkanña.**

---

chayamuspanku, mana riqsiq nitaq yachaq kayninkupi kawsakuyninchikta, rimayninchiktapas wischurqanku. Chaynapim Abya-yala suyukunapi runakunapa imaymana yachayninkunaqa, imaymana simi rimayninkunapas una-unayña sarunchasqa tarikurqan. Ñuqanchiktaq, awqanakuyipa chawpinpi, ancha mancharisqa, kawsakuyninchik mana sipisqa kananrayku, kallpasqa kumuchiypi hinatañapas paykunahinaman tikrakuyman as asllamanta sullmaykurqanchik.

Chaywanmi, kikinchiqpuni kayninchik utqaylla pisiyayman urmaykurqan. Allin runa kayninchik, chiqap umalliq-kamachiq kayninchikpas qullurqataq. Ichaqa, manayá chay tukuy ñakariywanpas supayninchiktaqa sipirqankuchu.

Wakin runamasinchikkuna, chaynanirraq sasachakuy manta ayqikuyatiqkunaqa, qaqapa, ritipa, yunkapa chawpinman ripukuspankus yachayninchikwan rimayninchikwanpas kuskanchasqaraq uywanakusqanku, kawsakuyninkupi huk ñakariykunawan tupastin; ichaqa musuq pachakuti sunquyuq kawsakurqanku.

Ñakariyipa chawpinpi kawsakuyninkuwanmi, qipa pachakunapaq runamasin manaña kikin-kuhina kananrayku, wawachurinkunapas manaña nakarinanraykutaq paykunaqa nirqanku: «ñuqallayqa mana ñawiyuqmi kallani» nispanku. Kikinkum ñawsahina rikukurqanku castellano simi ñawichay mana yachasqankurayku; hinallataqmi, hawa simi rimayta mana yachasqankurayku: «mana simiyuqmi kani» nirqankutaq.

**1920 watapiñas
chayllaraq
qallarisqa estadopa
munayninpi,
runasimi rimaq
runapa kawsakuynin
qawariyqa.**

Qawakurqankum imapaqpas mana allin kaqtahina; ñutqunpim, umanpim, sunqunpim

---

takyarqachirqanku runa kaynin pampaypachasqa kasqanta. Chaymi kunankamapas hinallaraq chayna yuyayniyuq kachkanchik.

Independencia aypasqanchikpas yanqapaqhina, kunankamaqa iskay pachak watanta lallichkanña, hinaptinqa hinallaraqmi nichkanku «runa simiqa mana kallpayuqmi, mana chaniyuqmi, yachaykuna qillqanapaq manam aypanchu, congresopi rimanapaqpas manam kanmanchu, ...» nispanku.

1920 watapiñas chayllaraq qallarisqa estadopa munayninpi, runasimi rimaq runapa kawsakuynin qawariyqa. Hinaptin, riqsisqa kananpaq kamachikuykunata hurqusqanku. Chay watakunapiñam qillqallapipas rikuqtukuwarqanchik, kawsakuypiqa, hina wischusqa, qunqasqa, qipanchasqa tarikurqanchik. Hinallaraq kumuykuspa upallalla kayqa, maqachikuspa imapas llamkayqa qatirqan.

1975 watapitaqsi, tayta Velasco Alvarado Perú suyunchik umallisqan pachapi, runa siminchik chaninchayninqa chiqapman qispirqan. Chaypiqa estadomantapacha kamachikuy kasqa, yachaywasikunapi runasimita yachanapaq: Chaypaqqa, simi taqikunata, gramaticakunata ima qispichisqanku. Chay qillqaqa 21156 yupayuq kamachiqillqapi unanchakurqan, kunankamapas kallpachachkanraq qipa kamachiqillqakuna puririnanpaq.

Chaypas, una-unaymi kaqmanta yaqa kamachiyllapi qiparqan, kikinichikmantapacha kallpachayqa manaraqmi hatarirqanchu. Ichaqa huk iskayllachá maypipas rimayninchik mismirichiyta qallarirqanku. Chaymi sunquy nanasqa, yuyaychasqaña kayniypi, tapukuni: ¿Imaynanpitaq wiñaypaq unqusqa

**Kikinichikpa
mamataytanchikmi
ayllunta
yanapawachkanchik
runasimi
rimayninchikpaq.
Hinasпам
churinkunata
ayllunta, llaqtanta,
kawsakuyninta,
rimayninta
kuyakuyta
yachachkanña.**

---

qiparqunchik? ¿Imaynata uywanakuspataq kunan pacha runayayninchik qaliyachiyta aypachwan? Tukupaynin

Kay watakunapim kaqmanta rimayninchik llanllarimuchkan. Waynasipaskunam qapariyninkuta uyarichikuchkanku, kaqmanta allpanchik kuyayman hapikapuchkanchik. Kikinchikpa mamataytanchikmi ayllunta yanapawachkanchik runasimi rimayninchikpaq. Hinaspam churinkunata ayllunta, llaqtanta, kawsakuyninta, rimayninta kuyakuyta yachachkanña.

Kunan pachakunapiqa umalliqninchikunapa siminpiñam runasiminchik tarikun, hinaspam kaqmanta maypipas, imapipas mana pinqaykukuspa tuqyarimuchkan, qaparimuchkan. Ñam wayra wasikunapi, yachay wasikunapi, ayllukunapipas runasiminchiktaqa pakasqahina kasqanmanta hurqumuspanchik churapakunchikña.

**Kikinchikpa
mamataytanchikmi
ayllunta
yanapawachkanchik
runasimi
rimayninchikpaq.**

Chanka runapa wawachurinmi tayta José María Arguedaspa yupintakama qatirispapuririyta munachkanchik. Chayraykum, wayna sipaskuna, masillaykuna, umalliqkuna qayarikamullaykichik, wawakunataqa uywarisun runasimipi yuyaymanaykachispa, yachaykachispa, paykuna astawan kallpawan maypipas, pimanpas rimayninchikpi uyarichikunankupaq.

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

II Wata, 3 Yupa, 2022, agosto

Unay pachamantañam qillqaq runakuna ruwasqankuta qawarichiyta munanqaku. Sapakamam yachasqankumanhinam qawasqankuta, riqsisqankuta, taripasqankuta ukusunqunpi kaqkunatapas rimanakuypaq qawarichiyta munachkarqanku unay pachapaq.

MINKARIY

UNAYPACHA. Rimanakuypaq qillqaqkunata, yachaqkunata, llaqtakunapa ayllusimin kuyaqkunatapas qayarikuyku, qichwasimipi qillasqanku mastarinankupaq.

Qillqakuna (yachaykunata, taripaykunata, hamutaykunata): 800-1000 rimaykunawan.

Willakuy (ñawray willakuyta, harawikunata, takikunata): 500 rimaykunawan.

Unancha (maytukunamanta, qillqakunamanta): 300 rimaykunawan.

Qillqa: Times New Roman 12, 1.5 karunchaynin.

Qillqasqapa patachaynin:

Sutichaynin /qatiq sutichaynin.
Qillqaq (kuna): Sutin, taytamamananta.
Kamaq kaynin, chaskinan.
Ñawiynin: qichwasimipi, castellanopipas.
Yaykuynin /riqsichiynin.
Chawpin.
Tukupaynin /puchukaynin.
Maytusqa qillqakuna.

Qillqanapaq RM N° 1218 – 85 – ED
kamachisqanta qatina.
APA kamachisqanta qatina.
Qillqasqa churamunapaq:
unaypacha@unajma.edu.pe

30, junio 2022, wichqakuynin.

CONVOCATORIA

La revista UNAYPACHA. Rimanakuypaq, convoca a escritores, estudiosos y amantes de las lenguas originarias a publicar sus trabajos en quechua.

Artículos (estudios, ensayos, reflexiones): entre 800 a 1000 palabras.

Literatura (narraciones, cuentos, poesía, canción): hasta 500 palabras).

Reseñas (libros, revistas, publicaciones): hasta 300 palabras.

Letra: Times New Roman 12, espacio 1.5.

Esquema de los artículos:

Título / subtítulo.
Autor (es): Nombres y apellidos. Institución, correo electrónico.
Sumilla: en quechua y en castellano.
Introducción / presentación.
Contenido.
Conclusiones.
Bibliografía.

Seguir la normativa de escritura quechua:
RM N° 1218 – 85 - ED.
Para citar usar la norma APA.
Enviar los textos a:
unaypacha@unajma.edu.pe

Fecha de entrega: 30 de junio de 2022.

